

OKTATÁSKUTATÓ INTÉZET

KUTATÁS KÖZBEN

Forray R. Katalin – Híves Tamás

**A LESZAKADÁS REGIONÁLIS
DIMENZIÓI**

N° 240

RESEARCH PAPERS

HUNGARIAN INSTITUTE FOR EDUCATIONAL RESEARCH

Forray R. Katalin – Híves Tamás

A leszakadás regionális dimenziói

KUTATÁS KÖZBEN, 240

OKTATÁSKUTATÓ INTÉZET

BUDAPEST, 2003.

KUTATÁS KÖZBEN 240

SOROZATSZERKESZTŐ: Czeizer Zoltán

A tanulmány az Oktatási Minisztérium megbízásából készült.

Oktatáskutató Intézet
HU ISSN 1588-3094
ISBN 963 404 370 4

Felelős kiadó: Lukács Péter főigazgató
Műszaki vezető: Orosz Józsefné
Műszaki szerkesztő: Híves Tamás
Terjedelem: 5,6 A/5 ív
Készült az Oktatáskutató Intézet sokszorosítójában

TARTALOM

Előszó	5
1. Az értelmezés dimenziói	7
1.1 Fogalmi meghatározások	7
1.2 Nemzetközi megközelítések	11
1.3 A felzárkóztatás programjai külföldön	14
1.4 Magyarországi programok	18
2. Magyarország területi-gazdasági viszonyai	22
2.1 A megyék jellemzői	22
2.2 A kistérségek jellemzői	30
3. A középfokú oktatás alkalmazkodása	39
3.1 Általános tendenciák	39
3.2 Szakmai szerkezet az iskolarendszerben	55
3.3 Szakképzés az iskolarendszeren kívül	68
3.4 A szakképzés szerkezetét befolyásoló tényezők	72
4. Összegezés és javaslatok	76
4.1 Leszakadó térségek	76
4.2 A leszakadó térségek típusai	78
Irodalom	82
A háttér tanulmányok jegyzéke	85
Függelék	86
Summary	88

Előszó*

A kutatás alapvető kérdése az volt, hogyan járul hozzá, egyáltalán képes-e hozzájárulni a közoktatás a leszakadó területek felzárkózásához. Vizsgáltuk az iskolázottság területi terjedését, a képzettség területi átalakulását, az iskolázottság és képzettség térségi deficitjeit, azok alakulását (lemorzsolódás, iskolázatlanság-képzetlenség, analfabétizmus stb.). A rendelkezésre álló adatok időhorizontján leírtuk az intézményhálózat területi változásait, azaz a különböző településszerkezetű, földrajzi helyzetű kistérségek közoktatási intézményhálózatát. Rámutattunk, hogy a leszakadó kockázati térségekben mind az iskolázottság-képzettség, mind pedig az intézményrendszer és az intézményhálózat mutatói hiányt jeleznek, szemben a kiegyensúlyozottan vagy dinamikusan fejlődő térségekre. Eközben vizsgáltuk a kiegyenlítés lehetőségeit, a kooperációkban rejlő tartalékokat, a lokális és regionális szerepet vállaló projekteket.

Ezekkel a vizsgálatokkal és elemzésekkel az Európai Unió strukturális alapjaihoz való közelítést céloztuk, ezért az alapul szolgáló területi egységek kijelölésében és elnevezésében (NUTS), a hozzáférhető változókban a megfeleltethetőségre törekedtünk.

Nemzetközi elemzésekben elterjedten használják az ún. NUTS (*Nomenclature des unites territoriales statistiques*) beosztás (Regions of the EU 1999). Ebben a rendszerben a jelenlegi Európai Unió 77 régióra oszlik (NUTS I. szint), 206 régióra (II. szint), illetve 1031 területi egységre (III. szint). Ebbe a rendszerbe illeszkedik a "helyi szint" is, (NUTS IV.) amelyet azonban ma még csak néhány – többnyire periférián elhelyezkedő vagy késői csatlakozó – országban határoztak meg. A mi kistérségeink, amelyek a következő elemzések egységét képviselik, ebbe a NUTS IV szintbe tartoznak.

Megjegyezzük, hogy az európai szabványok teljes átvétele ma Magyarországon még nem lehetséges. Ez részben statisztikai hiányosságokkal magyarázható, részben az ott már alkalmazott forráselosztási módszerek bevezetése csak több év alatt lesz megoldható. Ezért az EU szabványok szerint a NUTS II. – több megye által alkotott térség, régió – Magyarországon ma hangsúlyozottan csak statisztikai szerepet kapna, viszont az EU kiegyenlítést szolgáló, ún. strukturális alapjaiból támogatást kapna. A NUTS III és a NUTS IV – nagyjából a megyei szintnek és a kistérségnek megfelelő területi egység – mint ún. "beavatkozási típus-térség" – is kaphat a sajátos területei problémáik felszámolását célzó támogatásokat: pl. ipari válságtérség, agrár-rurális térség, határ menti térség, stb. (*Forray-Kozma, 1999.*)

* A kutatásban és a tanulmányok elkészítésében közreműködtek: Györgyi Zoltán, Imre Anna, Radácsi Imre, Rébay Magdolna és Sánta Hajnalka.

Közvetlen kutatási célunk "eurokonform" területi-társadalmi változók kialakítása, s ezek birtokában az ország társadalmának olyan leírása, amely az oktatásügyet (emberi erőforrás fejlesztése) helyezi az elemzés központi helyére.

Egyes kistérségeknek és nagyobb területeknek az országos átlagoktól való szélsőséges elmaradása többféle statisztikai változóval és az ezekből képzett mutatókkal határoztuk meg. Külföldi, nemzetközi vizsgálatok és az ezekhez hasonló eszközökkel végzett hazai kutatások eredményeit összegezve megállapítottuk, hogy a leszakadás társadalmi és oktatási intézményi problémái hasonlóak.

1. Az értelmezés dimenziói

1.1 Fogalmi meghatározások

A leszakadó régiók fogalmának meghatározására, és ezen régiók elhelyezésére vállalkozunk dolgozatunkban. Az elnevezések tekintetében nagyfokú heterogenitással találkozhatunk, ezért különösen fontosnak véljük definiálni, mit is értünk leszakadó régión. Azokat a térségeket soroljuk ide, amelyek megrekedtek a társadalmi-gazdasági fejlődésben, növekvő pályáról lekerülve jelenleg csökken gazdasági súlyuk, amely a társadalmi feszültségek növekedését vonjak maga után.

Fogalomválasztás

A hátrányos helyzetű, illetve halmozottan hátrányos helyzetű térség kifejezés az 1980-as években született területfejlesztési tervekben került be a szakmai szóhasználatban. Az 1990-es években leggyakrabban az elmaradott térségek vagy válságövezetek, válságzónák kifejezéssel találkozhatunk. A folyamatot érzékeltetve megkülönböztetnek elmaradó (leszakadó) és elmaradott (leszakadt) térségeket. Az előbbieket bizonytalan területeknek is nevezik. Gyakori a depressziós térség fogalmának használata a leszakadó térségekre. Az egyes fogalmakat tehát egymáshoz viszonyítva értelmezhetjük csak.

Az ország térszerkezetének változása a rendszerváltozást követően

A rendszerváltozás (és az azt megelőző nyolcvanas években meginduló folyamatok) olyan alapvető társadalmi és gazdasági változásokat hozott, amelyek új regionális társadalomfejlődési folyamatokat indítottak el.

Megnőtt az életszínvonal földrajzi jelentősége, Budapest ebben a tekintetben magasan kiemelkedik az ország területei közül. Az új gazdasági térben általában megerősödött a fő innovációs központokká váló nagyvárosok szerepe is. Megváltoztak a területfejlesztés szereplői: az állami szektor kizárólagossága megszűnt és megkezdődött a helyi gazdaság kiépülése. Ez már önmagában a területi különbségek erősödéséhez vezetett, láthatóvá váltak ugyanis azok a települési hátrányok, melyeket az állami tulajdonú gazdaság nem piaci települése és szociális paternalizmusa elfedett. Már nem a kormányzat szabja meg a regionális folyamatokat – legfeljebb befolyásolhatja ezeket. A legfontosabb szereplő a gazdasági szféra lett. Két új szereplő is megjelent: a helyi önkormányzat és az alulról szerveződő települési és regionális fejlesztési társaságok, egyesületek.

A gazdaság jelentős leépülése is új területi folyamatokat indított el. A termelés-csökkenés nagyfokú szervezeti átalakulást vont maga után. A gazdasági visszaesést – amelyet a beruházások összezsugorodása kísért – csak fokozta a keleti piacvesztés. A gazdasági válság s ennek következményei – a munkanélküliség, az elszegényedés, az ingatlanok értékvesztése – egész körzetekben jelentkeztek átlagon felüli mértékben, válságrégiók alakultak ki. Ezeknek a körzeteknek egy része nehézipari jellegük miatt korábban az ország fejlett területei közé tartozott. A legsúlyosabb munkanélküliség és az elszegényesedés azonban egyes, korábban is nehézsorsú régiókat sújtott. Ezekben a falusi régiókban a korábbi foglalkoztatás minden eleme összezsugorodott, a beruházások visszaestek. Az 1990-es éveket a magángazdaságok elterjedése is jellemzi. Településükkel a területi különbségek is jól magyarázhatók, hiszen a hazai magán- és a külföldi tőke a gazdasági dinamizmus szinte egyetlen forrása. (Enyedi 1994, 133-137.)

Az új térszerkezet

Enyedi György szerint a területi differenciáló elem a válságban való helyzetállás, az alkalmazkodás képessége a piacgazdaság követelményeihez. Ebben szerepet játszik földrajzi fekvésük, társadalmuk felkészültsége (iskolázottság, innovációs érzékenység, polgári hagyományok). Egy dinamikus, szerkezeti, technológiai megújulásra kész régiót határolt el: a Budapest-Bécs tengelyt. Itt a legnagyobb a magánvállalatok sűrűsége, legfejlettebb a kommunikációs hálózat, és leginkább adott az ún. üzleti klíma, a gazdasági kapcsolattrendszer. A fejlett és egyben fejlődő régiók közé sorolta a délmagyarországi nagyvárosi körzeteket is. Kiterjedt területek vannak bizonytalan helyzetben: a Közép-Dunántúl és a Dél-Alföld. Különösen figyelemreméltó, a két évtizede még elmaradott, elnéptelenedő Délnyugat- és Nyugat-Dunántúl gyors felzárkózása. Ezekben a régiókban a visszaesés csak átmeneti, mivel a megújuló társadalmi feltételeivel rendelkeznek. Kiterjedt válságövezetek Észak-Magyarország ipari depressziós területei, a keleti-északkeleti határ menti térség, valamint az Alföld nagy területű belső falusias vidékei. A válságterületeket jellemzi a népesség alacsony iskolázottsága, a városok rossz versenyképessége. (Enyedi 1994, 134-135.)

A térségek fejlettségét tekintve a centrum – periféria megkülönböztetés is általános a szakirodalomban. Nemes Nagy József három eltérő tartalmat kapcsolt ehhez a fogalompárhoz:

- helyzeti (földrajzi) centrum – periféria
- fejlettségi (gazdasági) centrum – periféria
- hatalmi (társadalmi) centrum – periféria

Persze nincsenek abszolút és örök érvényű pozíciók, illetve a centrum-periféria relációk jelentéstartalma olykor fedi egymást (Nemes Nagy 1996,

34.). Ő három nagy típuson belül nyolc különböző régiót határolt el (Nemes Nagy 1994, 203-221.):

A) Kedvező távlatú térségek

- Dinamikus pólusok és tengelyek (Budapest és agglomerációja, a legnagyobb megyeszékhelyek, a Duna vonala)
- Az osztrák határ menti térségek
- Az idegenforgalmi vonzású régiók
- Stabil nagyipari körzetek

B) Válságtérségek

- Külső periféria (Északkelet-Magyarország, a keleti határmente)
- Belső rurális perifériák
- Depressziós ipari térségek

C) Bizonytalan helyzetű térségek

- Instabil városias régiók (középvárosok körzetei, Pest megye alföldi területei)

Rechnitzer János (1993) négy alapvető térségtípust különböztetett meg:

A) Az aktív innovációs környezet zónái és szigetei

Ezek olyan gazdasági erőforrásokat, tevékenységeket összpontosítanak, amelyek fogékonyak az újdonságokra, azok alkalmazására, terjesztésére, illetve közöttük szoros egymásrautaltság, kölcsönös feltételezettség, serkentő kapcsolat alakult ki. A lakosság egy részében jelentős vállalkozói ismeret, tapasztalat halmozódott fel, amelyhez kedvezőbb jövedelem, magasabb tőkefelhalmozás párosul. Ilyenek a főváros és agglomerációja, az osztrák határtól a győri agglomerációt is magába foglaló térség, a Balaton körzete és Székesfehérvár, Pécs, Kecskemét, Szeged, valamint Debrecen innovációs szigete agglomerációjukkal együtt.

B) Élénkülő, átalakuló térségek, újdonság fogadására képes környezet

Megjelennek az innováció különböző elemei, de nem tudtak egybekapcsolódni, tehát nem indultak el az egymásra hatások révén a szinergetikus folyamatok. Kedvező adottságokkal rendelkeznek, számos erőforrásuk a jövőben felértékelődhet. Nem alakult ki az a mentalitás, amely a cselekvések előterébe a sokoldalú piacgazdasági viszonyokat állítaná. Külföldi nemzetközi kapcsolataik is csak most szerveződnek. Felemelkedésükhöz a tercier funkcióik radikális bővítése, közlekedési, távközlési rendszereik korszerűsítése szükséges. Ilyenek például: a Kecskeméttől Szegedig húzódó sáv, a főváros keleti agglomerációja az M3-as mentén Egerig, Tata-Tatabánya térsége a Dunáig, illetve a főváros nyugati agglomerációjáig, a Duna alsó szakasza, valamint Békéscsaba és környéke, az osztrák-magyar(-szlovén) határ menti régió. Kisebb szigetek Kaposvár, Nyíregyháza, Eger, valamint Salgótarján.

C) Innováció-hiányos térségek, a perifériák

A belső perifériák köztes, átmeneti térségek, ahol részben az egyoldalú gazdasági bázis – többségében agrárszféra – a jellemző. Gyenge, funkcióhiányos központjaik nem képesek erőforrásokat tömöríteni, gyakran megyehatárok mentén fekszenek, ezért régóta elhanyagoltak. Érdekérvényesítésük minimális. Önálló iparral, más karakteres gazdasági potenciállal nem rendelkeznek, kiszolgáltatottak a nagy gazdasági-ipari centrumok hatásainak. Ezek közé tartozik: a Rábaköz, a Dunántúli-dombság nagyobb része, Bács-Kiskun megye középső térségei, a külső, országhatár menti perifériák (az északi, keleti és déli határ menti térségek, szemben a nyugati határ mentével). Néhány aktívabb középváros (Nagykanizsa, Baja, Makó) és egy-egy kisváros (Mezőhegyes, Fehérgyarmat, Balassagyarmat)

D) Válságtérségek

A korábbi jelentős gazdasági szerepkörüket elvesztették, vagy nem tudták megújítani, mérséklődött a vállalkozói aktivitás. Egyre nagyobb veszteséget kellett elkönyvelniük az innovatív, kreatív, népesség elvándorlása, a tőkekoncentráció csökkenése miatt. A munkanélküliség rohamosan növekszik, és súlyosbodnak a szociális problémák. Abban különböznek a perifériáktól, hogy az itteni centrumok gazdasági-infrastrukturális adottságai jók, de szorosan kötődtek a megroppant és leépülő gazdasági bázisaihoz. Környezetük megváltozásával funkciózavarok keletkeztek, amelyek a tágabb régiót áthatották, válságok egész sorát indítva meg. Ilyenek: az ipari válsággal küszködő régiók. (Északkelet-Magyarország, a Dunántúli-középhegység nehézipari körzetei) és a jó mezőgazdasági adottságokkal, és jelentős termelő- és feldolgozó bázisokkal is rendelkező agrártérségek, elsősorban a Tiszántúl.

A kategorizálások során a leszakadó és a már leszakadt térségeket tekintve hasonló eredményre jutottak. Utóbbiak közé sorolható Északkelet-Magyarország, az Alföld középső, keleti része, a Dunántúli-középhegység depressziós térségei.

Enyedi szerint a regionális egyenlőtlenségek kialakulása leginkább a humán erőforrások földrajzi különbségeire vezethető vissza. (Enyedi 1996, 121.) A felzárkózás ezért a humán erőforrás-fejlesztéstől várható. Rechnitzer az innovációktól remélte ugyanezt. Nemes Nagy József pedig elsődlegesen a közlekedési-kommunikációs infrastruktúra kiépítésében látta jövőjük zálogát. (Nemes Nagy 1996, 44.)

1.2 Nemzetközi megközelítések

Hátrányos helyzetű térségek oktatásának fejlesztése több szinten képzelhető el: intézményi szintű innovációk, helyi, kistérségi szintű törekvések, országos politikák révén, de lehetőség van ebben a kérdésben Európai Unió forrásainak bevonására, vagy más, nemzetközi tapasztalatok hasznosítására is. A fejlett európai országokban jellemző a több forrást felhasználó törekvés, pl. az Európai Unió forrásainak felhasználása mellett nemzeti fejlesztési politikák kialakítása. Ezért az alábbiakban ezekről adunk egy vázlatos áttekintést – a teljesség igénye nélkül. Előbb az Európai Unió támogatási politikáit, majd két olyan ország gyakorlatát ismertetjük, akik kialakítottak saját modellt a hátrányos helyzetű térségek oktatásának támogatására. Végül a hazai gyakorlat jellemző vonásait tekintjük át.

Az Európai Unió politikái

A hátrányos helyzetű térségek, vagy csoportok oktatásának támogatása az Európai Unió politikájának két szálához kapcsolható: az oktatáspolitikához és a szélesebb fejlesztési célokat és eszközöket integráló regionális politikához, mint ezek emberi erőforrás-fejlesztési komponense. Az alábbiakban ezért mindkét területről, lehetséges kapcsolódási lehetőségről – rövid áttekintést adunk.

Oktatáspolitikai

Az oktatás *három dimenzióban* releváns téma az Európai Unióban: a gazdasági versenyképesség, a társadalmi integráció és az európai kulturális örökség és a közös európai identitás dimenziójában van jelentős szerepe. A legfontosabb a gazdasági versenyképesség fenntartása, amely mögött az a meggyőződés áll, hogy az Unió versenyképessége nagymértékben a munkaerő felkészültségén, rugalmasságán, kreativitásán múlik. Ezért a gazdaság és az oktatás kapcsolata, az oktatáspolitikai és a foglalkoztatáspolitikai közötti kapcsolatok erősítését szolgáló törekvések támogatásra találhatnak az EU politikájában. A másik nagyon fontos dimenzió a társadalmi integráció fenntartása, amely ahhoz a félelemhez kapcsolódik, hogy a tömeges munkanélküliség és a társadalmi kettészakadás felboríthatja a társadalmi stabilitást és veszélybe sodorhatja a piacgazdaság egészét. Az oktatásban ezért az iskolai kudarc mérséklését szolgáló programok és a társadalmi kirekesztés által fenyegetett csoportok oktatás révén történő reintegrálása támogatásra számíthat. A harmadik dimenzió konkrét politikára történő lefordítása okozza a legtöbb nehézséget az EU-nak, ez nemzeti politikáktól független, jellegzetesen európai szintű dimenzió.

A 90-es években az Európai Unió növelte az oktatás támogatására fordítható *pénzeszközeit*, a beindult EU-s oktatási programok jelentős része tartalmaz olyan elemeket, amelyek kapcsolhatóak a területi és intézményi hátrány kompenzálásához (LEONARDO, SOCRATES, ERASMUS, LINGUA, ARION, COMENIUS, EURYDICE), ezekbe már bekapcsolódhatnak az Unióba belépni szándékozó közép-európai országok is. Az uniós kiemelt célok között szerepelnek az alábbiak: a gazdaság és az oktatás közötti kapcsolat erősítése, az élethosszig tartó tanulás, a tagországok közötti mobilitás támogatása, az oktatás minőségének és hatékonyságának a fejlesztése, a nyílt és távoktatás fejlesztése, a modern informatikai és telekommunikációs eszközök és módszerek szerepének erősítése, a társadalmi partnerek bevonása, a nyelvvoktatás, az oktatási információ- és tudáscsere (*Halász, 2000*).

Regionális politika

Az EU másik jelentős, oktatást befolyásolni képes politikája a regionális politika. Mivel az Európai Unió támogatási forrásai a csatlakozás után nekünk is elérhetőek lesznek, érdemes az EU fejlesztési politikáját is áttekinteni. Az Európai Unió Regionális politikája a gazdasági és társadalmi kohézió megteremtésére irányul a Strukturális és Kohéziós Alapok segítségével (a csatlakozás előtt álló országok számára az előcsatlakozási alapok, azaz az új Phare, ISPA, SAPARD érhetőek el).

Az Európai Unió regionális politikája a gazdasági és szociális kohézió elérését tűzi ki célul. A regionális politika működése révén 1998 óta egységes elv-, cél- és eszközrendszer alapján juthatnak támogatáshoz az arra rászoruló régiók. Az 1998-ban elfogadott Keretszabályozásban a strukturális alapok feladataként öt célkitűzés szolgálatát határozták meg. Az első célkitűzés a fejlődésben lemaradt régiók fejlődését és strukturális alkalmazkodását célozza, a második a hagyományos iparágak hanyatlása révén súlyosan érintett régiók átalakulását támogatja, a harmadik a tartós munkanélküliség elleni küzdelmet és a fiatalok munkaerőpiaci integrálását célozza, a negyedik az iparban és a termelési eljárásokban bekövetkezett változások nyomán a foglalkoztatottak átképzését segíti, az ötödik a mezőgazdasági térségek, a hatodik a ritkán lakott térségek számára nyújt támogatást. A strukturális alapokon keresztül nyújtott támogatások az EU lakosságának mintegy 40%-át érintik. 1989 és 1999 között a strukturális alapokból származó támogatások közel kétharmadát az első célkitűzésre fordították. A 2000-től 2006-ig terjedő időszakban már csak három célkitűzés alapján nyújtanak támogatást az arra jogosult régióknak: a fejlődésben elmaradottabb régiók támogatása (az uniós átlag 75%-a alá eső GDP), a gazdasági átalakulás miatt strukturális válsággal küzdő régiókat, és a harmadik az emberi erőforrás fejlesztésére irányulna. (*Kengyel, 2000*).

Az EU strukturális politikáját *néhány alapelv* határozza meg, a magyar támogatáspolitikának is ezeknek az elveknek megfelelő területfejlesztési rendszert kell kiépítenie. Az Európai Unió alapelvei:

- *szubszidiaritás*: a döntéseknek azon a lehető legalacsonyabb szinten kell megszületniük, ahol a feladatot még hatékonyan el lehet látni.
- *partnerség*: a fejlesztési programok tervezési, döntési, végrehajtási és ellenőrzési szakaszaiba be kell vonni az azokban érdekelt összes felet (állami, önkormányzati, társadalmi, gazdasági szereplőket).
- *addicionalitás* (társfinanszírozás): a programok költségeinek az EU strukturális alapjai csak egy részét fedezik, a hiányzó részt nemzeti (területi, helyi) erőforrásból kell kiegészíteni.
- *koncentráció*: a támogatott területek koncentrációja és a pénzügyi erőforrások adott célra való összpontosítása.
- *programozás*: az EU 6-7 éves időszakos programokban tervez, egy programozási időszak elején meghatározzák, hogy mennyi forráshoz jutnak az egyes régiók. A támogatások elosztása az országok és régiók által benyújtott komplex fejlesztési tervek alapján történik.
- *átláthatóság*: szűkebb értelemben a pénzügyi támogatások elosztására vonatkozik, tágabb értelemben minden döntésre vonatkozó transzparencia igényt jelent.
- *hatékonyság*: a programokkal szembeni hatékonysági követelmény, valamint a támogatások folyósításához kötődő folyamatos monitoring, értékelés, ami a kitűzött fejlesztési célok folyamatos megvalósulását vizsgálja (Iván, 2000).

A területfejlesztés intézményrendszerének *alapegységei* a régiók. A régiók azok a megyénél nagyobb területi egységek, amelyek már életképes, belső gazdasági erővel rendelkeznek, amelyre hatékonyan lehet programokat alapozni. Gyakran részei az adott ország közigazgatási rendszerének, sokszor azonban csak fejlesztési, statisztikai célok miatt létrehozott egységek. Az állampolgárok számára még belátható léptékű egység, mellyel azonosulni lehet. Az EU támogatáspolitikája a régiókra irányul, a komplex területfejlesztési programokat tartalmazó feladatok ellátása érdekében. NUTS2 szintű struktúra: 'alapértelmezésben' ezen a szinten kell fogadni és felhasználni az uniós támogatásokat.

Az emberi erőforrás-fejlesztés *forrásai* döntően az Európai Szociális Alapból származik (ESF, a magyar használatban ESZA), kisebb hányadát az Európai Területfejlesztési Alap (ERDF) adja. Emellett az emberi erőforrások fejlesztését szolgálja több olyan egyéb közösségi program, amelyek nem a Nemzeti Fejlesztési Terv és nem is a Közösségi Támogatási Keretprogram keretén belül valósulnak meg, hanem Brüsszel közvetlenül dönt róluk.

Az EU háromszintű nemzeti tervezést követel meg: ezen belül a legfelső szint a Nemzeti Fejlesztési terv (National Development Plan, NDP), ezt követi a Közösségi Támogatási Keretprogram (Community Support Framework,

CSF), s erre épül az un. Végrehajtási Program (Operational Program, OP). (Halász, 1998.)

A regionális statisztikák az Európai Statisztikai Rendszer alapköveit jelentik, azokat széleskörűen alkalmazzák. Többek között a strukturális alapok elosztásánál, tehát a regionális statisztikák fontos politikai döntések objektív statisztikai alapját képezik.

A regionális statisztikák a tanulmányozott terület földrajzi felosztásán alapulnak. Az Eurostat, valamint különböző bizottságok állították össze a *Nomenclature of Statistical Territorial Units (NUTS)* rendszert a '70-es évek elején. A NUTS osztályozás jelentősége az elmúlt években növekedett, de mindmostanáig nem volt kidolgozva a jogi alapja, nem léteztek részletes szabályai, hanem a "gentlemen's agreements"-re alapult.

1.3 A felzárkóztatás programjai külföldön

Két külföldi példán mutatjuk be a leszakadó térségek problémáinak az oktatáson belüli kezelését.

Nagy-Britannia: Education Action Zones (EAZ)

Angliában az akciókörzetek támogatási politikája arra a tapasztalatra épül, hogy a gyenge tanulmányi teljesítmény egy kistérségen belül gyakran jár együtt olyan más problémákkal, mint pl. ifjúsági bűnözés, lemorzsolódás, iskolakerülés. Tapasztalatok azt is mutatják, hogy a hagyományos megoldási formák ezekben az esetekben nem mindig működnek, s olyan megoldások működnek a legnagyobb valószínűséggel, s az oktatás eredményessége ott javítható a legnagyobb eséllyel, ahol az érintett iskolák maguk vállalnak felelősséget a fejlődésért, a szülők és a helyi közösség támogatásával.

Akciókörzet szerepre bármely helyi összefogásra épülő kezdeményezés pályázhat, amely felmutatja ennek indokoltságát, és akik helyi szintű partnerségek résztvevői és a résztvevő oktatási intézmények támogatását élvezik. A pályázati forma, a magán és közszféra közti partnerségek és egyes irányítási jellemzők miatt egyes szakértők az akciókörzeteket a konzervatív és a munkáspárti politikák közötti, un. 'harmadik utas' elképzelések egyik megvalósulásának nevezik (Power-Whitty, 1999.) A jól működő zónák gyakorlatát széles körben igyekeznek megismertetni más helyi közösség vállalkozó kedvének bátorítására. A zónák más helyi kezdeményezésekkel együttműködve működhetnek eredményesen. Az első akciókörzetek 1998 őszén alakultak, az első időszakban (1998-99 közt) 25 ilyen jött létre, a másodikban (1999-2000 közt) 48, 2000 szeptembere óta további 25, városi akciókörzet az Excellence

in Cities kezdeményezés keretén belül, ma együttesen 99 EAZ működik országszerte.

Az akciókörzeteket egy ún. akcióforum (Action Forum) irányítja, amelyben a szülők, az iskolák, a helyi önkormányzat és a helyi gazdasági egységek és közösségi szervezetek képviseltetik magukat. Az operatív irányítás a projektigazgató feladata. A stratégiai irányítás az akcióforum feladata, ebben az összes, partnerségben érintett résztvevő képviselteti magát (pl. szülők, iskolák és helyi colleges képviselői, helyi hatóságok képviselői, gazdasági szervezetek, közösségi szervezetek képviselői).

Az akcióforum hároméves tervet dolgoz ki és implementál. A tervekben fejlesztési célokat fogalmaznak meg és akcióterveket ezek elérésére. A tervek olyan világos és kihívást jelentő célokat kell, hogy megfogalmazzanak, amelyek túlmutatnak a helyi hatóságok által kitűzött célokon és a zónán kívüli iskolák céljain, s nagyobb forrás és szakértői támogatás bevonását teszik szükségessé. A kormány tulajdonképpen ezeket a terveket támogatja.

A napi irányítás a projektigazgató feladata, aki az igazgatókkal és másokkal szorosan együttműködve valósítja meg az akciótervet. Ennek során például stratégiai tanácsadói tevékenységet is ellát az akcióforum felé, menedzseli az akcióterv implementációját, konzultációk biztosításán keresztül biztosítja a kooperációt, végzi a rutin adminisztrációs munkát, felügyeli a zóna költségvetését.

A zónán belül a helyi szereplők együttműködése alapvető fontosságú. A helyi szereplők abban a helyzetben vannak, hogy megfogalmazhassák a szükségleteiket, és ők tudnak helyi erőforrásokat is mobilizálni a cél érdekében. Az EAZ-ok megkapják a szükséges támogatást és szabadságot ahhoz, hogy azokat az intézményi szintű innovatív stratégiáikat a gyakorlatba átültethessék, amelyekre más körülmények között nem lenne lehetőségük.

A zónák terveket készítenek céljaik megvalósítása érdekében, ezekben szerepelhet bármi, amiről a résztvevők úgy ítélik meg, hogy javítja az oktatás minőségét. Ezek közt lehetnek jellemzően az alábbiak:

- a tanulói teljesítmények javítása pl. olvasás, számolás terén
- a tanulók számára a lehetőségek növelése
- a középfokú oktatásba lépő tanulók számának növelése
- a tanulói jelenlét javítása
- a lemorzsolódás csökkentése, a végzettség nélkül az iskolát elhagyó tanulók számának csökkentése
- az iskolát megelőző óvodai ellátásban való részvétel növelése
- állampolgári nevelés
- a fiatalok munkára való felkészítése
- tanórán kívüli programkínálat szélesítése
- a helyi közösség számára nyújtott szolgáltatások koordinálása
- a helyi szolgáltatások hatékonyabb (együtt)működése
- az ifjúsági bűnözés csökkentése

A zónákat a működésük, gyakorlati eredményeik alapján értékelik. Elvárások: magas szintű oktatás biztosítása, a társadalmi kirekesztődés csökkentése az aktív állampolgárrá válás gyakorlata segítségével, az innovációkhoz való hozzájárulás, a partnerségek számára a szükséges autonómia és flexibilitás biztosítása, hosszú távú és fenntartható megoldások elősegítése, saját erőforrásaik használata az eredményesség javítása érdekében

Franciaország: Zones d'Éducation Prioritaire (ZEP)

Az elsőbbséget élvező, pozitív diszkrimináció politikáját alkalmazó oktatási körzeteket (ZEP) az angliai Education Priority Areas és helyi kezdeményezések mintájára hozták létre a francia baloldal hatalomra kerülését követően, s ez a politika azóta is érvényben van. Az angolszász országokban bevett dogma, hogy területi megközelítéseket alkalmazzanak oktatással összefüggő kérdések megoldása érdekében, ezzel szemben a francia köztársasági iskola mindig is ódzkodott attól, hogy a nevelés feladatát teljes mértékben átruházza a közösségre, ezért mindig csak egy szereposztás, munkamegosztás keretében valósul meg, hogy megvédje az iskola világi jellegét, megvédje a részdekeket képviselők befolyásától és minden külső beavatkozástól.

Korábban, 1970-ben a SGEN pedagógus-szakszervezet vonzáskörébe tartozó értelmiségiek fogalmazták meg először a javaslatot. Az 'oktatási körzet' politikák a kiegyenlítő pedagógiákkal ellentétben, amelyek a pedagógiai gyakorlatot akarták befolyásolni, az 'oktatási körzet' fogalma olyan alapvető változásokat indított el az oktatás szférájában, mint amilyeneket semmilyen más, az oktatást racionalizálni és hatékonyabbá tenni kívánó új pedagógiai technológia nem tudott kiváltani. Ugyanakkor a fogalom csakis azért honosodhatott meg, mivel már létezett egy olyan terep, amely igényt tartott egy ilyen megközelítésre, s amely képes volt befogadni ezt a gyakorlatot. (Chambon-Proux, 1988).

A ZEP politikája azt célozza, hogy többlet juttatásokban részesüljenek azok az iskolai körzetek, amelyekben koncentráltan élnek a különféle jelzőszámok alapján hátrányos helyzetűnek minősülő gyerekek. A körzeteknek nyújtott többletforrások többek között azt teszik lehetővé, hogy a körzetek az átlagosnál kedvezőbb feltételek mellett, pl. a pedagógusok kisebb létszámú csoportokkal, osztályokkal, esetenként csoportbontásokat alkalmazva dolgozzanak. A tanárok évente egyszer többletjuttatásban részesülnek az átlagosnál nehezebb körülmények között végzett munkájukért, ez az összeg egy kezdő tanár egy havi bérének felel meg hozzávetőlegesen.

A körzeteket a helyhatóságokkal való egyeztetések nyomán a francia oktatásirányító hatóságok, azaz az oktatási minisztérium regionális és megyei szintű dekoncentrált szervei, a tankerületek jelölik ki, összességében az iskoláskorú népesség 10%-át foglalják magukba.

A ZEP-ek kialakításánál és a besorolások időnkénti felülvizsgálatakor többek között az alábbiakat veszik figyelembe: a lakásállomány jellemzői, a szülők társadalmi-foglalkozási összetétele, a munkanélküliség, a külföldi állam-

polgárságúak aránya, az óvodai nevelésben részesülők aránya, a legalább kétszer évet ismétlők aránya, a bűnözési adatok, stb. (Bajomi, 2002).

A ZEP-ek működését elemző vizsgálat szerint létrejöttükben hét feltétel tűnik meghatározónak. 1. tárgyalásos döntéshozatal, amely lehetővé teszi a találkozásokat és egyeztetéseket. 2. bázisul szolgáló intézmények, ebben az egyesületi élet minimuma, 3. optimális méretű, kulturális közösségeknek nevezhető körzetek létrejötte, melyekre területi szempontból koherens tervet lehet kidolgozni, 4. 20-40 főnyi tényleges koordinációt végző csoport, melyen belül szűkebb irányítócsoporthoz is működik, 5. a koordinátor jártassága és személyisége, 6. helyi közigazgatási szervek támogatása, 7. konvergencia törekvések érvényre jutása több, 1981 után meghirdetett új politikában.

A középiskolák csekély mértékben vesznek részt a ZEP-ekben. Az Oktatási Információs és Pályaválasztási központok (CIO), amelyek ismerik az iskolák működését, de mégis külső szervek azokhoz képest.

A többletforrások megszerzésének előfeltétele, hogy a ZEP program megvalósítói olyan tervet dolgozzanak ki, amely részletes helyzetértékelést tartalmaz a körzet problémáiról és azt is körvonalazza, hogy milyen módon kívánnak segíteni a gondokon.

A legjellemzőbb megoldások között van a hátrányos helyzetű gyermekek minél korábbi óvodáztatása, az iskolafokozatok közötti átlépés megkönnyítése, a tanulási nehézségekkel küzdőkkel való differenciált foglalkozás. Jellemző megoldás ezen belül pl. az ún. 'hidacsák' létrehozása, amely a család és az óvoda közötti átmenetet könnyítő eszköz, s egyszerre szolgálja a szülő-óvoda közötti kapcsolat javítását, és a gyermekek korai fejlesztését.

Visszatérő elem a klubok kialakítása, a könyvtárfejlesztés, média- és játéktárak létrehozása. Nagy hangsúlyt kapnak a politikai szocializáció kérdései, a másság iránti tisztelet, és a jogtudat kialakítása. Jellemző célkitűzés a szülőkkel való jó kapcsolat kialakítása, iskolai foglalkozások, ünnepségek megszervezése, a kevésbé iskolázott szülők oktatásának elősegítése. Sok ZEP programban szerepel az oktatási és közművelődési tevékenységek közelítése (jellemzően az iskolai könyvtárak szélesebb közönség előtt való megnyitása révén), és a partneri kapcsolatok kialakítására való törekvés (ez többnyire a helyi szocializációs folyamatok szempontjából fontos szerepet játszó ifjúsági, ill. egészségügyi, szociális, sport, és kulturális intézmények közötti együttműködés javítását célozza).

A ZEP körzetek vezetőit a tankerület nevezi ki, többnyire intézményvezetőnek vagy tanfelügyelőnek adva a megbízást. Kapcsolat alakult ki a város-rehabilitációs programokkal és azok körzeteivel, ezek kölcsönösen részt vesznek meghívottként egymás irányító testületeiben.

Probléma az, hogy egyes ZEP pályázatok nem térnek ki arra, hogy hogyan értékelik a vázolt terv megvalósulását. Az ilyen hiányosságok észlelésének is szerepe volt abban, hogy egyes ZEP-ekben működő tankerületek 'forrásközpontokat' hoztak létre, amelyek dokumentációs táruk, rövidebb képzések megszervezésével kívánják megkönnyíteni a ZEP programok kidolgozását és az itt dolgozók munkáját.

A ZEP-programok dinamikájáról végzett kutatás eredményei nyomán az irányító bizottság 1986-ban megállapította, hogy fejlődés tapasztalható minden területen. A létező 390 ZEP kb. egyharmadában történtek jelentős pozitív változások. Ilyenek például:

- az oktatás különböző szintjei közötti átmeneteket megkönnyítő újszerű együttműködések
- számos szakkör, foglalkozás szerveződése, melyben együttműködnek a különböző területeken dolgozók
- aktív szülőpolitika kialakulása
- a pedagógusoknak a diákokról alkotott képének megváltozása,
- az igazolatlan hiányzások és erőszakos cselekmények csökkenése,
- az erőforrások megszerzésének és hasznosításának megtanulása.

A ZEP-ek többsége elővárosi környezetben működik. Különösen érdekesek a gyerekek buszoztatásán alapuló társulások, amelyek a kis gyereklétszám ellenére is lehetővé teszik, hogy minden településen működjön valamilyen oktatási intézmény. A társult iskolák könnyebben alkalmaznak több közseget kiszolgáló szakembert (iskolaorvos, informatikus, iskolapszichológus, stb.).

1.4 Magyarországi programok

A bemutatott programok azt példázzák, amiről korábban szoltunk, a leszakadó térségek oktatási problémái komplex társadalmi-területi összefüggésrendszerben helyezkednek el. Kezelésül is csak ebben a komplexitásban valósítható meg hatékonyan. Lássuk milyenek a magyar próbálkozások a hasonló problémák kezelésére.

Magyarország: országos stratégia

Magyarországon oktatáspolitikai kifejezetten hátrányos helyzetű térségek számára egyelőre nem létezik, hazánkban is két lehetőség adódik a támogatásra: a területfejlesztés eszközrendszerébe ágyazottan, vagy célzottan az oktatáspolitikai oldaláról. Az előbbi intézmény- és eszközrendszerének kialakítása a 90-es években megtörtént, az utóbbi még nem formálódott ki végleges formájában, van azonban egy kísérleti stádiumban lévő kezdeményezés, amely távolról segít kialakítani a hasonló körzetek működését.

Oktatási fejlesztési programok

Az oktatás hátránykompenzáló eszközrendszere és fejlesztési programjai elsősorban tanulócsoportokat (cigány tanulók, hátrányos helyzetű, veszélyeztetett tanulók) céloznak meg normatív vagy céltámogatási formában. Területi megközelítést érvényesítő törekvés a kistélepi önkormányzatok és iskolák együttműködését, társulását szorgalmazó kiegészítő támogatás, ill. a SZAK pályázati lehetőség.

Az elmúlt évek oktatáspolitikájában jelentős szerepe volt a kiemelt körzetek létrehozására való törekvésnek is. A 2002-ben bekövetkezett kormányváltásig kísérletet dolgoztak ki a francia ZEP-ekhez hasonló körzetre (esztergomi, kazincbarcikai, magyarmecskai).

Területfejlesztési politika

Mivel a csatlakozást követően a területfejlesztéshez kapcsolódó támogatások jelentős hányadára lehet számítani Magyarországon, a 90-es évek második felében előrelépés történt ezen a területen.

1992-től létezik a Területfejlesztési Alap, amely azóta jelentős volumenű beruházások megvalósítását segítette elő a legsúlyosabb helyzetben lévő térségekben (pl. új munkahelyek létesítése, gazdaságfejlesztést szolgáló infrastruktúra fejlesztése, stb.), s pénzügyi ösztönzők kialakításával a kistérségi együttműködések, fejlesztések próbálja ösztönözni. Jelentős lépésként megyei szintű fejlesztési programok születtek a 7 legsúlyosabb helyzetben lévő megyére.

A legfontosabb lépés a 90-es években az 1996-os Területfejlesztési törvény megszületése, amely létrehozta azt az EU támogatásokat fogadni kész jogi és intézményi keretet, melyben az EU regionális politikájának elveit érvényesítette (s a decentralizáció, a partnerség, a szubszidiaritás és addicionalitás elvét), és megteremtette a programfinanszírozás kereteit. Ennek nyomán jöttek létre a tervezési-statisztikai régiók, a regionális tanácsok, s a regionális ügynökségek is (ezek 10-15 fős egységek, akik a mindennapos konkrét területfejlesztési munkát végzik: a regionális stratégia kidolgozása, regionális programozás beindítása, project készítés-menedzselés, regionális marketing, belső ellenőrzés, vertikális és horizontális koordináció).

A területfejlesztés stratégiai feladata a törvény megszületését követően az abban foglaltak intézményesítése volt: a megyei területfejlesztési tanácsok létrehozása, majd a tervezési statisztikai régiók létrehozása és az eszközrendszer kialakítása: a területfejlesztési támogatások és a decentralizáció irányelvei és a kedvezményezett területek besorolását Országgyűlési határozat rögzítette. A területfejlesztési céltámogatások a regionális gazdaságfejlesztést, a kiegyenlítő keret támogatásai az önkormányzatok infrastrukturális fejlesztését szolgálják. További decentralizálásra is sor került a címzett támogatások keretében az önkormányzatok céljellégű decentralizált támogatása keretében (Szaló 1998)

A területfejlesztési politika specifikuma a makroszintű politikával szemben az egyes térségek differenciált, sajátos kezelése. Az elmúlt évtizedek során bekövetkezett változásokra az egyes területek igen eltérően reagáltak, ezért a térségi stratégiáknak a jövőben is szükségképpen különbözőeknek kell lenniük. Az országos stratégia három térségi dimenzióban fogalmazódik meg: az első az Európai unióban alkalmazott kritériumok szerint, a felvetődő problémák és az alkalmazandó stratégia alapján jelöl ki térségtípusokat. A második dimenzió az EU harmonizációs követelményeiből adódik: az EU regionális stratégiájának címzettjei a régiók. A harmadik dimenzió a településhálózat különböző funkciójú, szerepkörű és nagyságú településkategóriáknak felel meg.

A koncepció kistérségi szintnél mélyebb, településszintű besorolásra nem tesz javaslatot. A kistérségeken belüli egyenlőtlenség mérséklésének kérdése a megyei területfejlesztési tanácsok feladata, a törvényben meghatározott célokkal összhangban.

Társadalmi és gazdasági szempontból elmaradott térségeknek minősülnek azok a térségek, amelyek a 28 mutató alapján, a kiemelkedő térségi központok kombinált figyelembevételével képzett komplex mutatója nem éri el az országos átlagot. A lehatárolás szerint 76 körzet tartozik ebbe a kategóriába. Az elmúlt 5 évben a Területfejlesztési Alap eszközeinek 79%-a négy megyébe (Borsod, Szabolcs, Hajdú és Nógrád) koncentrált. Ennek keretében elsősorban az érintett területek infrastrukturális ellátásában következett be jelentős javulás, az eszközök viszonylag kisebb hányadát (26%-át) fordították vállalkozások támogatására, munkahely-teremtés ösztönzésére. Az elkövetkezendő években a támogatások nagyobb aránya szolgálja a munkahelyteremtés ill. megtartás céljait, mert az infrastrukturális feltételek javítása szükséges, de nem elégséges feltétele a gazdaság és a foglalkoztatás dinamizálásának.

Az elkövetkezendő időszakban a területfejlesztési célokra rendelkezésre álló eszközök legnagyobb hányadát továbbra is az elmaradottabb térségekben kell felhasználni. Fontos a tárcák eszközeinek az összehangolása.

Az ipari szerkezetváltás által érintett térségek

Az elmúlt években az iparban és ezen belül néhány kritikus iparágban a foglalkoztatás csökkent, és az ipari szerkezetátalakulás által válságba jutott térségek és települések köre jelentősen nőtt. A nagyarányú ipari visszaesés területi differenciálódását növelte egyrészt az, hogy egyes iparágak kedvezőbb adottságú és dinamikus térségekbe települtek, másrészt – és ez a fő ok – a válságba került ágazatok jelentős hányadban ingázó, más térségben lakó munkaerőt foglalkoztattak. A válság és a munkanélküliség terhei ezért egymástól eltérő helyen jelentkeznek.

A mezőgazdasági vidékfejlesztés térségei

Vidéknek az EU-ban a 150 km²-nél ritkábban lakott térségek minősülnek. A vidék nem jelent feltétlenül mezőgazdasági jellegű térséget, bár Magyarországon a vidékre az agrárágazat nagyobb súlya jellemző. A vidékfejlesztés legfontosabb célja a lakosság jövedelemszerző lehetőségeinek és ezáltal megélhetési körülményeinek javítása, a mezőgazdasági termelés természeti erőforrásainak megőrzése, valamint a vidék társadalmi közösségeinek, hagyományainak megőrzése és a fejlesztés. A vidékfejlesztés meghatározó tényezője az agrárgazdaság, az infrastruktúra rendszerek fejlesztése.

Tartós, jelentős munkanélküliséggel küzdő térségek

Magyar sajátosság, hogy a fenti kategóriákon kívül további térségek is vannak, amelyek nagyarányú és tartós munkanélküliséggel küszködnek. Ennek magyarázata, hogy számos térségben a munkanélküliség fő oka nem a saját gazdasági szerkezet átalakulása, hanem az ingázás lehetőségeinek a beszűkülése. Tartós munkanélküliséggel sújtott térségnek minősülnek azok a statisztikai vonzáskörzetek, amelyekben három egymást követő évben mért tartós munkanélküliek aránya meghaladta az országos átlag 133%-át. Bár jelentős lépések történtek hazánkban is a humán erőforrás-fejlesztésben, a brit és a francia modellekhez hasonló komplex problémakezelésre folyamatosan megvalósuló szisztematikus eljárással az oktatáspolitikai ma nem rendelkezik.

2. Magyarország területi-gazdasági viszonyai

Úgy véljük, hogy egy komplex látásmód kialakítása felé tett első lépésként szükséges áttekinteni az ország térségeinek társadalmi-oktatási helyzetét.

2.1 A megyék jellemzői

A múlt század kilencvenes évtizedét sokan az átmenet évtizedének tekintik. Természetesen minden év, évtized, vagy akár nagyobb időszak átmenet, hiszen valahonnan valahová vezet, s jellegzetességei egyaránt magukban hordozzák a korábbi, illetve az azt követő (előzetesen még nem igazán jól leírható) időszak sajátosságait. Az oktatásügyet vizsgálva ezt az évtizedet mégis megkülönböztethetjük mind a korábbitól, mind a következőktől, mert a politikai rendszerváltás következményeként ekkor kezdett el átalakulni az az intézmény- és feltételrendszer, amelyben az oktatás, s ezen belül a szakképzés működik.

Míg a politikai rendszerváltás jól köthető egy időponthoz, addig az intézményrendszer átalakulása lassabb folyamat. Egyrészt azért, mert a működési keretek kialakítása több jogszabályhoz köthető, s ezek kidolgozásához több időre van szükség, másrészt azért, mert a keretek tartalommal való megtöltése sem megy egyik pillanatról a másikra. Jól példázza ezt a folyamatot az oktatásügyet érintő hazai törvényalkotás menetrendje, amire közismertsége miatt csak röviden utalunk. Első eleme a foglalkoztatási törvény volt, amely az iskolarendszeren kívüli képzést igyekezett először beemelni a képzési rendszer egészébe, s amelynek gyors elfogadását a munkanélküliek számának hirtelen emelkedése tette indokolttá. Ezt követte a közoktatási és a felsőoktatási törvény elfogadása, majd az Országos Képzési Jegyzék megjelenése. Az iskolarendszernek, illetve a képzési rendszernek az új keretekbe történő illesztése évekig elhúzódott, nem csak a tisztázatlan részletek, az eltérő politikai megfontolások, hanem az átmenet tervezett késleltetése miatt is. Ezt a késleltetést az okozta, hogy az intézményeknek, fenntartóiknak koncepcionálisan és anyagiilag is fel kellett készülniük a változásokra. A részletekbe menő, illetve az oktatás tartalmát érintő szabályok (NAT, kerettantervek, vizsgakövetelmények) kidolgozására, bevezetésére fordított idő is hatott az intézményrendszer strukturális változásaira.

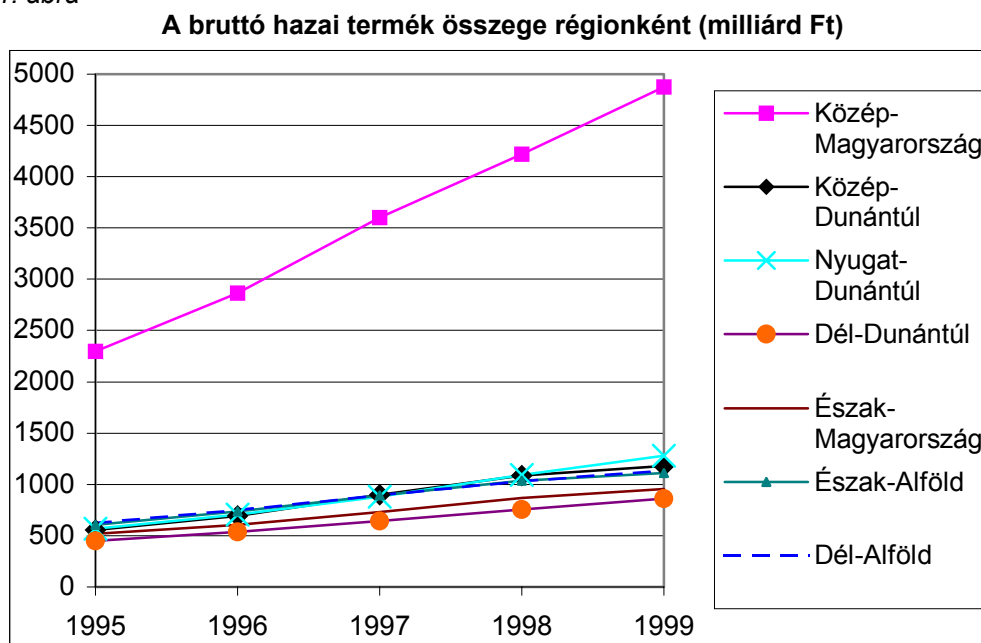
A hazai szakképzést a jogszabályi környezet hatásain túlmenően olyan hatások is érték, amelyekre Európa nyugati felén a rendszer fokozatosan fel tudott készülni, itt azonban gyors reakciókra késztette az érintetteket. Kiemel-

hetjük ezek közül a munkanélküliség megjelenését, tömegessé válását, amely az érintett lakosságot (szülőket, fiatalokat, sőt a felnőtt korban tanulni vágyókat illetve kényszerülőket) a korábbiaktól eltérő tanulási stratégiára ösztökélte, illetve amelyhez az intézményrendszernek alkalmazkodni kellett (vagy kellett volna). S kiemelhetjük az előző tényezővel összefüggésben, de attól függetlenül is az oktatás expanzióját, amely ugyan évszázados (ha nem több évszázados) folyamat, de a fejlett világ országaiban már korábban új lendületet vett, míg Magyarországon a kilencvenes évek elejéig kevésbé érezte hatását.

Ez az "átmeneti" évtized nem csak a szakképzés egészét, hanem annak regionális környezetét is jelentősen érintette. Két okból: egyrészt azért, mert a kialakult önkormányzati rendszer felértékelte a helyi megoldásokat, de legalábbis megteremtette annak lehetőségét, hogy a helyi problémákra helyi szinten szülessenek válaszok. Ezek a válaszok elvileg nagyobb területi egységbe is "tömörülhetnek", vagyis az oktatást és a szakképzést irányító intézmények a legkülönbözőbb térségi alapon működő formációkat hozhatnak létre, kezdve a közös koncepcióalkotástól, a közösen üzemeltetett intézményeken keresztül akár az önkormányzati intézményfenntartásig. Másrészt azért érintette, mert a gazdasági környezet, amely több faktoron keresztül is hat az oktatásra, mindenek előtt a szakképzésre, a korábbinál erősebben differenciálódott.

A gazdasági fejlődés térbeli jellegzetességeinek ismertetését nem feladatunknak e tanulmányon belül, de a következő ábra utal erre a folyamatra.

1. ábra

Forrás: Területi statisztikai évkönyv. KSH. 2000.

A lakosság jövedelmének térbeli tagolódása is követte valamelyest a gazdaság tagolódását, de ebben más tényezők is éreztették hatásukat. Az egy főre jutó átlagkereset részben a legfejlettebb térségekben, megyékben a legmagasabb, de érezteti hatását a korábbi bérszínvonal is: a hajdan nehéziparral jellemezhető megyékben általában magasabb, mint azok tágabb környezetében. Az észak-dunántúli térség jövedelmei jelentősen elmaradnak a fővárosi keresetektől, az ország többi térségében pedig még ennél is alacsonyabban. Ugyanakkor a nagy térségeken belül viszonylag jelentős jövedelmi különbségek figyelhetők meg, amelyek egyrészt abból adódnak, hogy az egyes gazdasági ágak bérszínvonala térségenként eltérő, másrészt abból, hogy az alkalmazásban állók ágazati struktúrája sem azonos.

A gazdaság jövedelemtermelő képessége, illetve a lakossági jövedelmek térbeli eltérései megteremtik a lehetőségét az egy-egy térségre jellemző intézményrendszer vagy képzési rendszer kialakulásának, de ezek a jellegzetességek nem biztos, hogy ténylegesen ki is alakulnak. Ahhoz, hogy ilyen jellegzetességek kialakulhassanak, nem pusztán az adott térségre jellemző környezeti feltételek szükségesek, hanem az is, hogy ezeket ne nyomják el más, országosan ható domináns tényezők. Ilyen országos tényezők közé sorolhatunk részletekre is ható jogszabályokat, s más egy adott időszakban nagy horderejű demográfiai, társadalmi, gazdasági hatásokat, környezetet, amely uralja, vagy éppen teret enged a helyi szintű megoldásoknak.

A következőkben azt igyekszünk bemutatni, hogy a kilencvenes évtizedben a környezeti hatások milyen mértékben hatottak a homogenizálásra, vagyis az egységes, térbeli arculattal alig rendelkező, s milyen mértékben a jellegzetes helyi, megyei, regionális sajátosságokkal rendelkező szakképzési rendszer kialakulása irányába, s mindennek következtében milyen jellegzetes térségi különbségek alakultak ki.

A megyei kompetencia változása

A kilencvenes évek elején a megyei intézményrendszer sok területen, így az oktatás területén is visszaszorult. A helyi önkormányzatok kerültek privilegiált helyzetbe az intézményfenntartás területén, a főbb jogszabályok pedig továbbra is országos szinten születtek. Ez a rendszer gyökeret vert, amit bizonyít az is, hogy a középfokú oktatás intézményeiről csak a legrászorultabb települések mondtak le a megyei irányítás javára, holott az intézményfenntartás pénzügyileg egyre inkább "ráfizetési" lett.

A helyi szintű intézményfenntartás előtérbe kerülése politikailag ugyan szilárd lábakon áll, de – mindenekelőtt a középfokú szakképzés területén – sokszor érte kritika az összehangolatlan intézmény ill. programfejlesztések miatt. Ám az összehangolatlanságnak a hátránya mellett hozadéka is volt. A versenyhelyzet ugyanis jelentős mértékben hozzájárult – különösen az évtized közepétől kezdve, a csökkenő létszámú korosztályok középiskolába lépésével párhuzamosan – az intézmények fejlődéséhez, képzési szerkezetének átalakulásához. Mindenesetre az összehangolatlanság párhuzamos ka-

pacitások kiépítését, s egyes esetekben a kiépített kapacitások kihasználatlanságát is eredményezte, s ez vetette fel a koordináció igényét. Ezt a célt szolgálta a közoktatási törvény 1996-os módosítása során a közoktatásfejlesztési tervek elkészítésének kötelezettsége. A megyéknek és a megyei jogú városoknak 1997 közepére kellett egy-egy ilyen tervben összefoglalniuk középtávú oktatásfejlesztési elképzeléseiket.

Ezek a tervek egy korábbi vizsgálat (*Györgyi-Imre, 1997.*) tanúsága szerint még gyenge lábakon állnak. Kiütközik rajtuk egyrészt a hagyomány hiánya, másrészt annak az eszköztárnak a szinte teljes hiánya, amely segíthetné a tervekben megfogalmazott elképzelések, koncepciók megvalósulását. Ezt tükrözi, hogy a terveknek csak egy kisebb köre nevezhető koncepcionális jellegűnek. A többségük leginkább csak a várható folyamatok összegzésére vállalkozott, azt is alapvetően csak az iskolaszervezet alapvető struktúráját illetően fogalmazta meg (főként a középfokon, s horizontálisan: gimnázium – szakképzés viszonylatában, esetleg a gimnázium–szakközépiskola–szakiskola területén, valamivel kevésbé markánsan vertikálisan, érintve a 9-10. osztályos képzést illetve a felsőfokú akkreditált szakképzést).

Jól érzékelhető, hogy hol húzódik az a határ, amelyet már iskolai kompetenciának tekintettek mind a megyei, mind a megyei jogú városi önkormányzatok: ez a képzés belső tartalma. Ennek megfelelően egyáltalán nem találkoztunk tagozatokra, illetve az oktatandó szakmákra vonatkozó elképzelésekkel.

Hosszabb távon a megyei kompetenciát erősítheti, s az iskolaszervezetre is befolyásoló hatása lehet a megyei közalapítványok működésének. Az említett kutatás tapasztalatai szerint ezeknek alapvetően a megyei fejlesztési tervben megfogalmazott célokkal összhangban kell meghozniuk döntéseiket. Hogy ez miként sikerült általában, s az egyes megyékben, ma még nem tudjuk. A közalapítványok hatása az iskolaszervezetre és a főbb iskolai folyamatokra csekély. Egyrészt azért, mert nem az ilyen jellegű feladatok támogatását, hanem az iskolán belüli innovációt, és egyes tanulói rétegek oktatásának felkarolását tűzték ki célul, másrészt azért is, mert a pénzügyi támogatást viszonylag egyenletesen osztották fel.

Mindez nem jelenti azt, hogy a megyei szint hosszabb távon is jelentéktelen marad az oktatásirányításban. Új fejlesztési tervek születhetnek, a közalapítványok megerősödhetnek, s kialakulhat egy a korábbihoz (az 1990 előttihez) képest újfajta típusú oktatásirányítás, amelyben a megyék – a helyi önkormányzatok fenntartói jogainak csorbítása nélkül – szerepet kaphatnak.

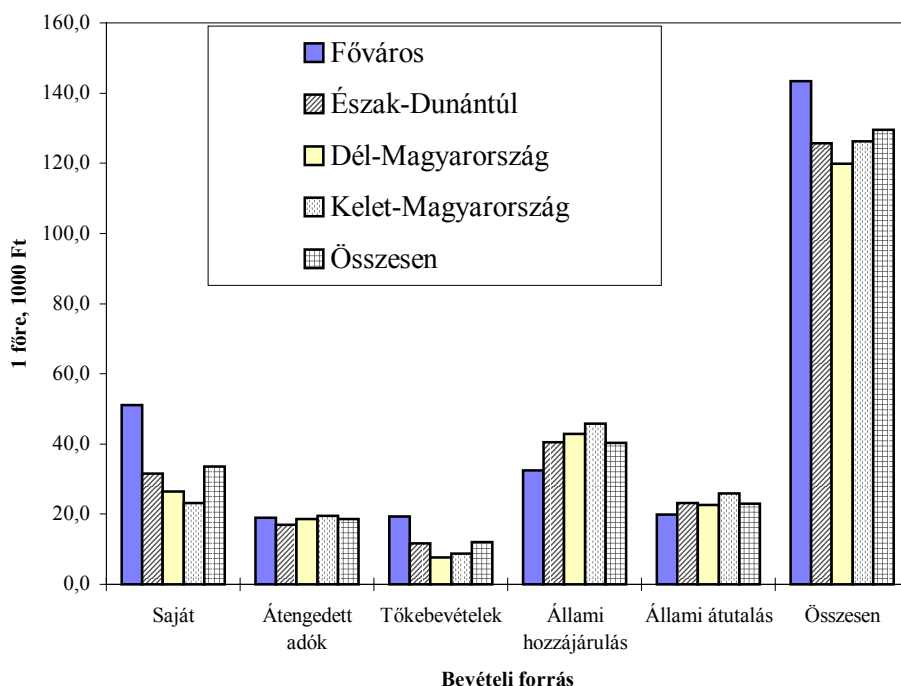
Ma Magyarországon a megyei szint az egyetlen, amely artikulálhatja a különböző elképzeléseket, ezért a további elemzéseink elsősorban megyei szintű statisztikákra támaszkodnak. A megyei kiindulópont mellett nagyobb régiók szerinti elemzésre is sor került. Ez elsősorban azt a célt szolgálja, hogy képet kapjunk arról is, milyen jellegzetességei vannak – ha vannak – a gazdaságilag egyértelműen más utat bejáró nagyobb területi egységeknek.

A gazdaság helyzetének a regionális lehatárolásnál történő elsődleges figyelembevételét nem pusztán a gazdaság, mint oktatásszervező tényező

indokolja, hanem a gazdaság, mint jövedelemtermelő tényező is. Ezen a funkcióján keresztül az intézményfenntartó önkormányzatok finansziális helyzetét is befolyásolhatja, amit az állami költségvetési politika különböző eszközökkel kompenzálhat. Ezt jelzi a 2. ábra is.

2. ábra

A helyi önkormányzatok bevételei, 1998.

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1999.

A helyi önkormányzatok bevételeinek nagysága, illetve a bevételek szerkezete egyaránt utal a helyi és a központi erőforrások nagyságára. Az adatok a főváros kiemelkedő tökeerejét jelzik, s utalnak az észak-dunántúli régió viszonylag magas saját bevételeire, a kelet-magyarországi térségben a saját bevételek hiányát kompenzáló állami támogatásokra, illetve a dél-magyarországi megyék pénzügyi lemaradására.

Regionális folyamatok Magyarországon 1990-2000

A magyar regionális fejlődés folyamataiban az 1990-es években három alapvető változás következett be (Enyedi, 1996):

- a *piacgazdaság kialakulása*, amely a helyi gazdaságokat versenykényszerbe helyezte,

- a gazdaság szerkezeti és technológiai átalakulása, amelynek során korábban a fejlettséget jelző ágazatok háttérbe szorultak, a gazdaság fejlettségi térképe is módosult,
- a globalizációs hatások, a nemzetközi gazdasági hatásokhoz való alkalmazkodás kényszere.

A jövedelmekben és foglalkoztatásban mért *területi különbségek* a 90-es évtized elején nagymértékben növekedtek (Nemes Nagy, 2000). Az évtized második felében bekövetkezett stabilizálódás időszakában a dinamikus régiók (Közép-Magyarország, Észak-Dunántúl) és a gyengébb teljesítőképességű makrotérségek (Alföld, Észak-Magyarország, Dél-Dunántúl) között az egyenlőtlenségek bővültek (Csatári, 1999; Horváth–Rechnitzer, 2000). A területi egyenlőtlenségek új területi formákban jelennek meg: a dinamikus térségek szigetszerű elhelyezkedése, a modern gazdaság térhálózatos szerveződése nyomán létrejött fejlődési tengelyek kialakulása a nyugat-európai területi fejlődési pályákkal mutat hasonlóságot.

A globalizáció a *helyi adottságok* szerepét is átértékeli, egyre több a mindenütt jelenlévő gazdasági tényező, ezek a versenyképesség szempontjából közömbössé válnak. Ugyanakkor felértékelődnek a speciális tudáson alapuló adottságok. Ezek nemcsak a csúcstechnológiához kapcsolódnak, hanem a hagyományos ágazatok magas szintű műveléséből fakadó versenyelőnyökhöz is (Enyedi, 2000).

A magyar térszerkezetben kibontakozó eltérő fejlődési pályák a termelési tényezők egyenlőtlen területi eloszlásával magyarázhatók. A regionális differenciálódás az *innovációk befogadásának és elterjesztésének képessége* szerint megy végbe (Horváth, 1999; Rechnitzer–Döry, 2000), az ország területi innovációs képességei nagyfokú különbségeket mutatnak.

Az egyes régiók gazdasági fejlődése eltérő strukturális átalakuláshoz kapcsolható: Budapesten a terciér és a kvaterner ágazatok, vidéken a *feldolgozóipar* a fejlődés motorja (Barta, 2000). Mind a fejlett szolgáltatásokban, mind pedig a versenyképes ipari ágazatokban meghatározó jelentősége van a külföldi működő tőkének. Az *agrárágazat* nagymértékű visszahúzódása általában a területi jövedelemtermelő képesség csökkenéséhez vezetett, a magyar agrárgazdaság leginkább versenyképes területei a dinamikus várostengelyekhez kapcsolódnak, válságterületei pedig többnyire egybeesnek az általános gazdasági depresszió területeivel (Buday–Sántha, 2001). A közlekedési-kommunikációs hálózat fejlettsége, a régiók megközelíthetősége, az információs rendszerek kiépültsége fontos telephely-választási feltétellé vált Magyarországon is (Ehrlich, 1998).

A globalizált gazdaságban a nemzeti területfejlesztési politikának két problémakörbe kell elsősorban beavatkoznia:

- a globális hálózatba bekapcsolt települések és régiók versenyképességének javítása,
- a hálózathoz kiharadt régiók és települések bekapcsolása, a sajátos helyi gazdaság fejlődésének támogatása.

Az európai integrációs törekvéseket leginkább az szolgálná, ha a gazdaságfejlesztési és a regionális politika a nemzetközi hálózatba éppen csak be- tagozódó városok versenyképességét erősítené. A regionális tudomány hazai vezető kutatói ezt az álláspontot érvényesítették az országos területfejlesztési koncepció és több magyar régió és megye fejlesztési stratégiája kidolgozásában. E felfogás tükröződik az átfogó nemzeti fejlesztési terv munkaanyagaiban és a Széchenyi-terv különböző programjaiban.

A magyar városhálózat kutatásában elért eredmények a versenyképességi tényezők alakulására is általános magyarázatul szolgáltak. A hazai városhálózat a 90-es években erőteljesen átrendeződött (*Nemes Nagy, 1996*). A piacgazdasági változásokra a nagy termelési és humán potenciállal rendelkező városok (megyeszékhelyek) gyorsabban reagáltak, bár körükben is viszonylag jól elkülöníthetők a neszterek, a leszakadók, a felzárkózók és a nyertesek (*Lengyel–Rechnitzer 2000*). A települések hierarchikus tagolódásában, a városi alapfunkciók központosultságában a transzformációs periódus változásokat eredményezett.

Az új piacgazdasági funkciók, a demokratikus önkormányzati rendszer differenciáló módon hatott a városhierarchiában, átrendeződtek a hierarchiaszintek (*Beluszky 1999; Beluszky–Győri 1999*).

Az MTA stratégiai kutatási programja keretében folyt vizsgálatokban – több magyar város elemzése alapján – megfogalmazódtak a sikeres település kritériumai, illetve Budapest nemzetközi városversenyben való sikeres közreműködésének adottságai és lehetőségei (*Enyedi 1997; Barta 1998*).

A területi versenyképesség alakításában a hatalmi viszonyok vertikális tagozódásának, a különböző szintek közötti munkamegosztásnak is befolyásoló ereje van. A decentralizált és regionalizált államberendezkedés kedvezőbb feltételeket teremt a területi kohézió fejlesztéséhez, a versenyképesség fokozásához, a nemzetközi hálózatba való bekapcsolódást pótlólagos, bár korlátozott mennyiségű erőforrásokkal támogathatja (*Horváth–Pálné Kovács, 2000*). A globalizációs folyamatokhoz való alkalmazkodásnak a klasszikus termelési tényezők mennyisége és minősége csak az egyik előfeltétele. A másik adaptációs kritérium a régió (város) szervezetei és intézményei közötti kapcsolatok jellege, a közös célkitűzések intézményesülésének lehetősége, a helyi ösztönzők, a kollektív döntések előkészítése, a társadalmi konszenzus (*Pálné Kovács 1999*). Ez az új versenyképességi tényezőcsoport azt jelzi, hogy a helyi és a regionális fejlődés sikere már nem csupán szűk gazdasági szempontokon múlik, hanem a területi fejlődésben érdekelt szereplők szoros koalíciójától, intézményes együttműködésétől is függ (*Horváth 2000*).

Az ország kis méretei ellenére jelentősek a gazdasági fejlettségbeli különbségek az egyes országrészek között. A gazdasági fejlettséget összefoglalóan kifejező egy főre jutó GDP szerint – melyet területi bontásban 1994 óta számol a KSH – a központi régió, ezen belül a főváros szerepe kiugróan nagy. Budapest egy főre jutó GDP termelése évről-évre egyre nagyobb mértékben (1994-ben 80%-kal, 1996-ban 86%-kal) haladta meg az országos átlagot és így itt keletkezett a beszerzési áron számolt országos GDP 34-35%-

a. A főváros előbbieken bemutatott túlsúlya biztosítja a közép-magyarországi régió első helyét a regionális összehasonlításban. (GKI 2002)

Az egy főre jutó GDP 72 százalékpontos különbsége a legfejlettebb és a legelmaradottabb régió között igen nagyra minősíthető, s a legnagyobb problémát az jelenti, hogy a fejlettségi távolság stabil. (GKI 2002)

A területfejlesztésnek öt lehetséges fejlesztési szintje (országos, regionális, megyei, kistérségi, települési) közül a kistérségek szintje a területfejlesztési politika fontos alapszintje. A kistérség ebben az összefüggésben tervezési-fejlesztési területi egységnek tekinthető, ahol a lakosság mindennapi szükségletei kielégítésével kapcsolatos gazdasági, piaci-kereskedelmi, infrastrukturális és ellátási, közigazgatási és társadalmi kapcsolatok, térfolyamatok zöme lejátszódik. Fő feladatuk, hogy a területfejlesztéssel kapcsolatosan a tájhoz, a lokalitáshoz, az egymással együtt élő, együttműködő önkormányzatokhoz kötődő közös szándékokat kifejezze, a szükséges terveket elkészíttesse, összehangolja és addicionálja a forrásokat, megvalósítsa a fejlesztéseket, segítse a falu-város kapcsolatok kiteljesedését, erősítését, biztosítsa a térségi identitás és a vidék fejlődését. (Csatári 1995.)

A kistérségek, mint komplex területi (tervezési és fejlesztési) egységek – a helyi gazdasági, ellátási és társadalmi kapcsolatok szerteágazó volta és térbeli kiterjedése miatt pontosan igen nehezen határolhatók le. A KSH által meghatározott és alkalmazott ún. statisztikai kistérségek rögzített határai sem fedik (fedhetik) le a létező valóságos (kis)térségi egységeket, szerveződéseket. A jelenlegi helyzetben – mint akár az Európai Unió hasonló regionális fejlesztési programjai esetében, – feladatuk az, hogy a területfejlesztési célok és források egy bizonyos részének megfelelően előkészített beavatkozási terület biztosítsanak, s statisztikailag módszeresen meghatározott módon kijelölve, segítsék az országos, regionális vagy megyei fejlesztési prioritások és források területre szabott meghatározását, elosztását. (Csatári 1995)

A legsürgősebb és koncentrált kistérségi szintű beavatkozások elsősorban a leszakadó kistérségek esetében szükségesek hosszú és rövid távon egyaránt. Hátrányos helyzetük több komponens egyszerre bekövetkező igen kedvezőtlen hatásának a következménye. Okai között kiemelkednek a kedvezőtlen demográfiai viszonyok, a gyenge infrastrukturális alapellátottság, a kitermelőipar és a nehézipar válsága, illetve az annak következményeként fellépő tartós munkanélküliség, valamint az alacsony termelékenységű és eltartóképeségű, az átalakulása miatt gyengülő színvonalú és egyoldalú mezőgazdaság, az iparhoz hasonlóan magas és tartós munkanélküliséggel.

E súlyos problémákat sajátosan fokozzák egyes térségek esetében: az ország gazdasági- és térszerkezetében elfoglalt kedvezőtlen, határmenti helyzet, illetve az ország belső területein ún. forgalmi árnyékban fekvés sajátos következményei. Esetükben olyan hosszú távon megvalósuló, komplex területfejlesztési beavatkozásokra van szükség, amely csak 10-15 éven belül lesz képes e halmozottan hátrányos helyzet mérséklésére. Külön hangsúllyal szükséges fejleszteni e térségek szociális ellátását is. (Csatári 1995)

2.2 A kistérségek jellemzői

A kistérségeinek fejlettségi különbségei

Az évtized végére, a rendszerváltozást követően a piacgazdaságra való átmenet lényegében befejeződött. A '90-es évek végére az ország térszerkezete, térségi és területi tagoltsága lényegesen eltér a rendszerváltás előtti helyzettől. Ebben meghatározó szerepet játszanak a piacgazdálkodásra jellemző elemek: a vállalkozások számának robbanásszerű emelkedése, a külföldi tőke meghatározó szerepe, a mindent átszövő piac hatása, valamint az átmenet alapvető feltétele, a széles körű privatizáció. Érezhetőek még az elmúlt évtizedek nyomai, a szocialista nagyipar és a mezőgazdasági nagyüzemek szerepe, de természetesen jelen vannak évszázados meghatározottságok, a kelet-nyugat és a falu-város megosztottság.

Az új térszerkezetet a '90-es évek piaci alapú folyamatai, elsősorban a külföldi tőkebefektetésekre épülő gazdasági megújulás és a párhuzamosan jelen lévő válság-jelenségek (munkanélküliség, jövedelemcsökkenés, a beruházások jelentős visszaesése) formálták. A térszerkezet átalakulása természetesen nem egy befejezett folyamat, de az 1980-as évek végétől lezajlott gazdasági-társadalmi folyamatoktól eltérő változások lesznek a jellemzők, amelyben már új feltételek, az Európai Unióhoz való kapcsolódás lesz a meghatározó elem. Új források és új kapcsolatok nyílnak meg, amelyeket jól felhasználva a területfejlesztés egy minőségileg új szakasza veheti kezdetét. A területfejlesztés hazai intézményrendszere már kialakult, az igazi feladatok azonban még előttünk állnak (*Faluvégi A., 2000.*).

Az új térszerkezet meghatározó elemei:

- a főváros kiugró fejlődése az ország többi részéhez viszonyítva,
- a nyugati térségek növekvő előnye a keleti és az északi régiókkal szemben,
- a kistérségek fejlődésének növekvő térbeli tagoltsága és
- a településhálózat erősödő gazdasági tagoltsága.

A főváros minden gazdasági mutatót tekintve messze kiemelkedik az országos átlagból. Budapesten állították elő 1998-ban a bruttó hazai termék több mint 34%-át, s a megtermelt egy főre jutó GDP 86%-kal haladta meg az országos átlagot. Itt van a külföldi érdekeltségű vállalkozások és bejegyzett tőkéjük több mint 50%-a. Budapest ma Közép-Európa egyik legdinamikusabb, legvonzóbb pénzügyi, kereskedelmi centruma, meghatározó hatalmi-politikai központ, alapjaiban átalakult szervezeti és foglalkozási szerkezettel.

Nagytérségi, regionális léptékben erőteljes **nyugat-kelet** megosztottság alakult ki. Az ország legdinamikusabb, válságjegyekkel legkevésbé érintett térsége a főváros mellett a Nyugat-Dunántúl, ezen belül is Győr-Moson-Sopron és Vas megye, amelyek mellé az évtized második felében Fejér me-

gye is felzárkózott, s az egy főre jutó GDP alapján 1997-ben már a legfejlettebb megye volt. A skála végén Észak-Magyarország és Észak-Alföld van, legalacsonyabb fejlettségű Nógrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg és az 1998-ra valamelyest javuló Borsod-Abaúj-Zemplén megye.

A nyugat-kelet megosztottság képe sem egyöntetű, míg a nyugati ország-részen Somogy megye gazdasági fejlődése lassul, s így a térség leggyengébb megyéje, addig a keleti ország részben Csongrád megye – Szeged dinamikus fejlődése révén – tartja az országos "hatodik" helyet.

A nyugati térségek dinamikája elsősorban a kedvező földrajzi fekvésnek, mobilabb gazdasági szerkezetének és magasabb iskolázottságának, szakmakultúrájának köszönhető. Ez segítette abban, hogy a külföldi működő tőkéből megtelepedjen és felfusson az exportorientált feldolgozóipar.

A válság elhúzódásának a keleti országrészben több oka van. Az észak-keleti megyéket érintette legjobban a keleti piacokra települt nehézipar és a mezőgazdasági tömegtermelés összeomlása. Ehhez járult hozzá az átalakulás kezdetén, hogy a válságágazatokban és az összezsugorodó építőiparban először az ingázó, alacsony szakképzettségű munkásokat bocsátották el, s a fővárosból kitelepített kis vidéki telepeket zárták be. További lényeges elem a kiépítetlen nagytérségi infrastruktúra, elsősorban az autópályák hiánya, amit helyi "kedvezményekkel" nem lehet ellensúlyozni.

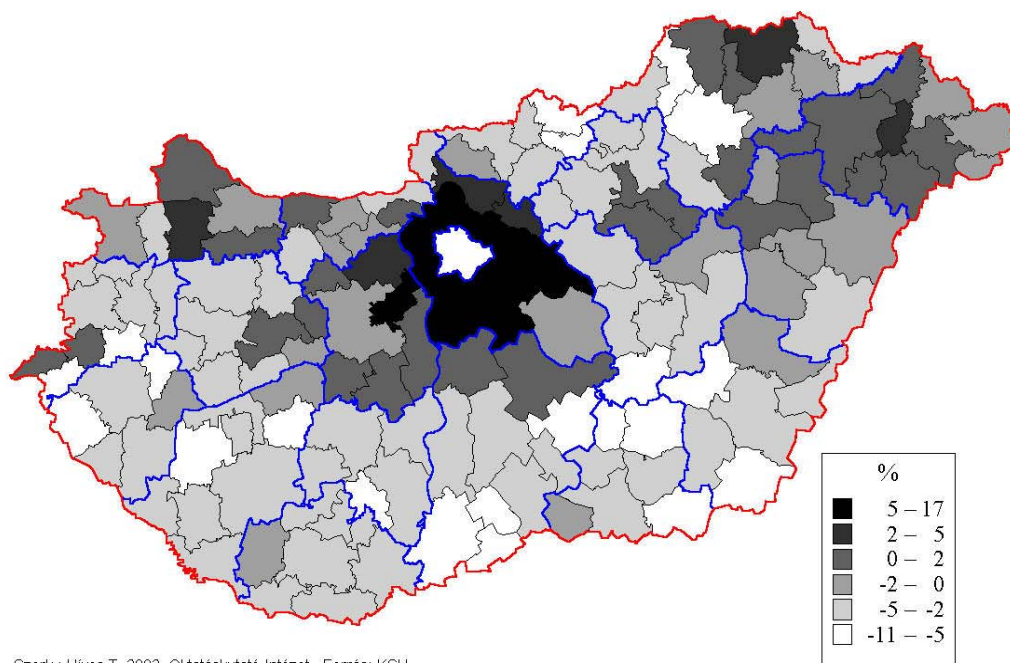
A kistérségek helyzete a piacgazdaságra való átmenet végén

Míg a nagyrégiós, megyés elemzés a főváros-vidék, illetve a nyugat-kelet markáns különbségeit mutatja be, addig a kistérségeket tekintve sokkal differenciáltabb a kép. A piacgazdaságra való átmenet végére kialakult térszerkezetben az eddig vázoltaknál jóval tagoltabb és eltérő növekedési pályákon haladó térségtípusok különíthetők el.

Miközben az ország népességének száma az elmúlt 10 év alatt több százezer fővel csökkent, addig a változás közel sem volt területileg egyenletes. Ezt mutatja az *1. térkép* (Lakosság számának változása kistérségenként a 90-es években). Igen erőteljesen növekedett a fővárost körülvevő valamennyi kistérség népességének száma, vagyis a fővárost övező agglomerációé. A főváros vándorlási vesztesége évente átlagosan 10-20 ezer fő volt az elmúlt évtizedben. Szintén szerepet játszik az a tény is az agglomeráció népességének növekedésében, hogy a Budapestet elhagyók főleg a fiatal nemzedékből kerültek ki, akiknek jelentős számban ezután született gyermekük, így megváltozott a fővárost körülvevő térségek korösszetétele, és az országos átlagnál lényegesen fiatalabb lett. Ez a tény is jelentős nyomást gyakorol a helyi oktatási intézményekre.

1. térkép

Lakosság számának változása kistérségenként a 90-es években (1990-2000)

Szerk.: Híves T. 2002. Oktatókutató Intézet, Forrás: KSH.

Némileg növekszik még az északkeleti térség népessége, (főleg Encs, Baktalórántháza kistérségek) valamint néhány közép és nyugat-dunántúli térség lakossága (leginkább Bicske, Csorna). Igen erőteljes a népesség csökkenése az igen előregedett Dél-Alföld valamennyi kistérségben, Dél-Dunántúlon, itt főleg Balatontól délre, pl. Marcali, Tab térségekben, Zala és Vas megye kistérségeiben. Budapestihez hasonló népességcsökkenés figyelhető meg Miskolcon, Kazincbarcikán és Salgótarjánban is. A legnagyobbak a területi különbségek Borsod-Abaúj-Zemplén megye kistérségeiben, Miskolcon és Ózdon jelentősen csökkent a népesség, szemben pl. az Encsi kistérséggel, ahol jelentősen növekedett, ezt a megyét érintette leginkább a gazdaság szerkezetének átalakulása is.

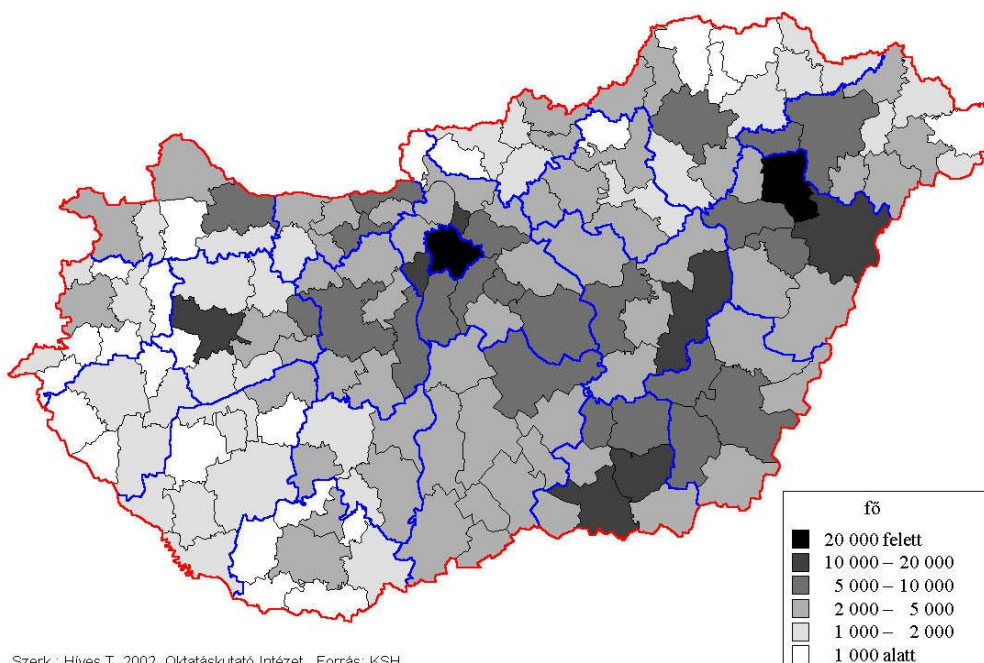
A népesség vándorlásának a kilencvenes években két fő jellemzője volt. Részben a szegényebb, munkalehetőséget kevésbé biztosító térségekből a gazdagabb, prosperálóbb térségekbe, részben a nagy városokból az agglomerációba történt a vándorlás. A kettő között a jelentősebb vándorlás a nagyvárosok agglomerációba, főleg Budapestet környező agglomerációba történt, különösen a fővárostól nyugatra és északra eső településekre költöztek az emberek. Erőteljes a bevándorlás a Balaton környékére, leginkább Balatonalmádi, Balatonfüred térségekbe, az ausztriai határ mellé, leginkább Sopron, Kőszeg, Kapuvár térségébe. A nagyvárosok közül némileg pozitív a vándorlá-

si egyenlege Egernek, Szegednek, Kecskemétnek, Pécsnek, Győrnek. A nagy népesség kibocsátó térségek az elmúlt évtizedekhez hasonlóan a ország északkeleti térségei, leginkább a határmenti területek, a Tiszántúl és a Somogyi, Tolnai dombság térségei.

Fontos tényező egy kistérség településszerkezete, meghatározó jelentőséggel bír az infrastruktúra és az oktatási intézményhálózat tervezésében is. A 2. térképen a kistérségek településeinek átlagos népességszáma látszik. A térképen igen jól látszanak a aprófalvas településszerkezetű térségek.

2. térkép

Települések átlagos népességszáma kistérségenként, 2000

Szerk.: Híves T. 2002. Oktatókutató Intézet, Forrás: KSH.

A kistérségek fejlettségi típusainak meghatározásához a gazdasági-társadalmi helyzetüket és fejlődésüket jól jellemző kilenc mutatót alkalmaztak a KSH munkatársai 2000-ben (*Faluvégi A., 2000.*) Az általuk használt 1997/98-as mutatókat felfrissítve és kiegészítve a tartósan munkanélküliek arányával, kívántuk mérni a térségi munkavállalók munkaerő-piaci és jövedelmi helyzetét, a jövedelmi pozícióik változását, a gazdasági fejlődést leginkább befolyásoló külföldi működő tőke jelenlétét, s a vállalkozói szféra aktivitását, alkalmazkodási készségét.

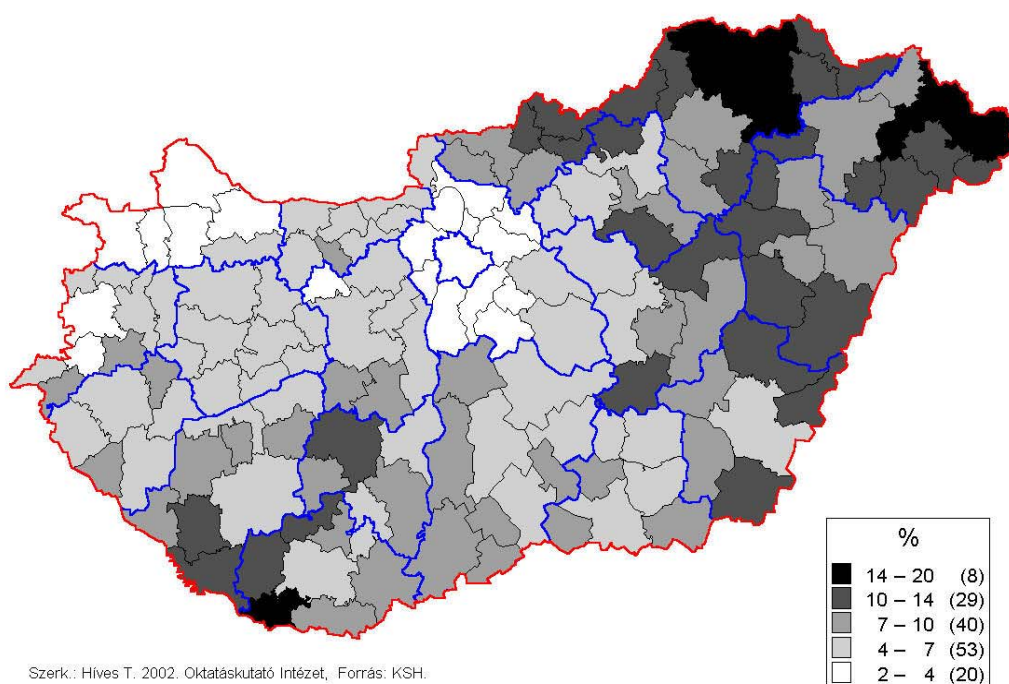
1. Külföldi érdekeltségű vállalkozások jegyzett tőkéje egy lakosra, 1999
2. Személyi jövedelemadó alapot képező jövedelem egy lakosra, 1999
3. Személyi jövedelemadó alap változása egy lakosra, 1999/1989

4. *Működő gazdasági szervezetek ezer lakosra jutó száma, 2000*
5. *Működő gazdasági szervezetek számának változása, 2000/1995*
6. *Munkanélküliek aránya, 2000 (3. térkép)*
7. *A tartósan munkanélküliek aránya, 2000*
8. *Vándorlási különbözet ezer lakosra jutó száma, 1990-2000*
9. *Távbeszélő-főállomások ezer lakosra jutó száma, 2000*
10. *Személygépkocsik száma ezer lakosra, 2000*

Az egy lakosra jutó személyi jövedelemadó Budapesthez viszonyított arányát a 4. térkép mutatja. A Budapesthez való viszonyítás lehetővé teszi a térkép könnyebb áttekinthetőségét és értelmezését. Jól kirajzolódik az ország legszegényebb vidékei északon, keleten, valamint Somogyban, Baranyában, illetve Bács-Kiskun megye területén. Az ország alföldi illetve északi régiójában csak Szegeden, Egerben és Tiszaújvárosban haladja meg a budapesti érték felét, a legtöbb helyen a negyedét sem éri el. Ezzel ellentétben a fővárost körülvevő északi és nyugati agglomerációban, Győrben Veszprémben és Székesfehérváron megközelíti az egy lakosra jutó személyi jövedelemadó mértéke a budapesti értéket.

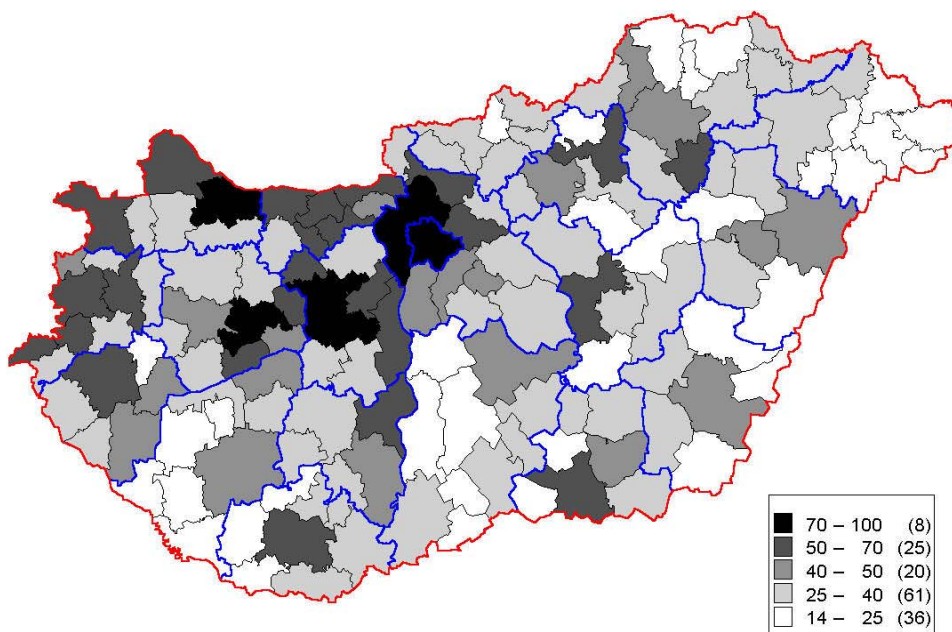
3. térkép

A munkanélküliség aránya kistérségenként 2000-ben

4. térkép

Egy lakosra jutó SZJA Budapesthez viszonyított aránya 1999-ben (Budapest=100)

Szerk.: Híves T., 2002. Oktatókutató Intézet, Forrás: KSH.

(zárójelben a kistérségek száma)

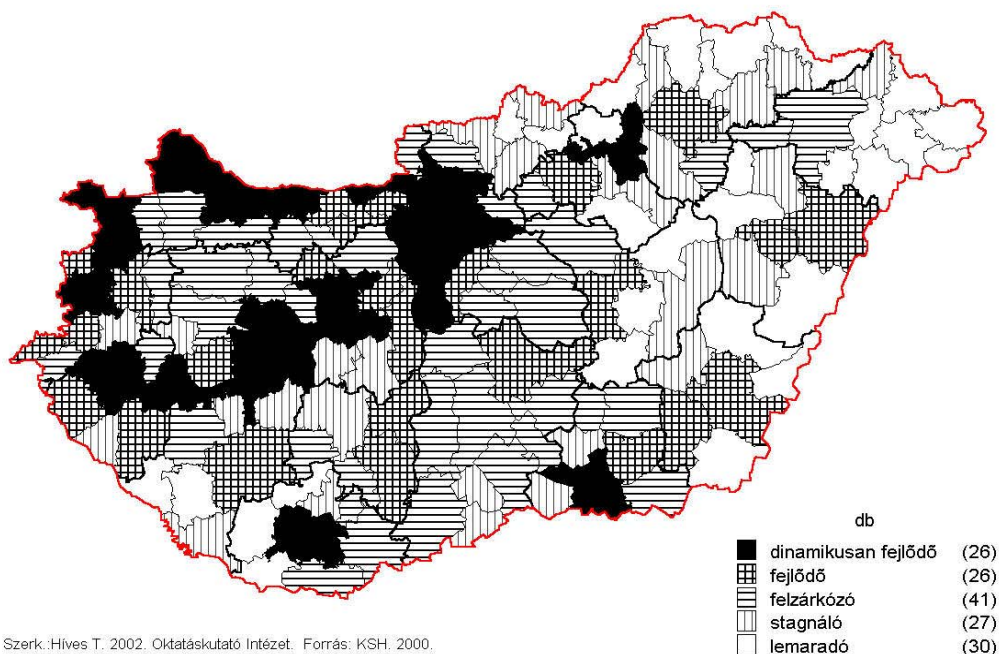
Az alkalmazott jelzőszámok alapján öt összevont *fejlettségi térségtípust* alakítottunk ki (5. térkép): "dinamikusan fejlődő" térségeknek neveztük azokat, ahol a jelzőszámok zöme több mint 10%-kal meghaladja a vidéki átlagot, a "fejlődő" térségek azok, ahol a mutatók zöme a vidéki átlag felett van, de annak mértéke nem haladja meg a 10%-ot. A "felzárkózó" térségek azok, ahol a mutatók zöme közelíti a vidéki átlagot, s a növekedés jeleit is mutatják, a "stagnáló" térségek azok, ahol a vidéki átlagtól való elmaradás a jelzőszámok zöménél eléri, illetve közelíti a 10%-ot, a "leszakadó" térségek esetében a jelzőszámok zöménél a vidéki átlagtól való elmaradás legalább 15%.

A vidéki átlaghoz való viszonyítást nem szükséges részletesen indokolni. A főváros már bemutatott, kiugróan magas súlya annyira megemeli az országos átlagot, hogy annak alkalmazása nem adna értékelhető eredményt.

A kedvező "dinamikusan fejlődő" és "fejlődő" térségekben él az ország népességének több mint 61, a vidéki népességnek közel 53%-a. A kitörési esélyeket is felmutató "felzárkózó" térségekben a vidék népességének több mint 22%-a él, míg a "stagnáló" és a "leszakadó" térségek a vidéki népességből 12-12%-ot képviselnek.

5. térkép

A kistérségek helyzete a kilencvenes évek végén

Szerk.: Híves T. 2002. Oktatókutatási Intézet. Forrás: KSH. 2000.

A kistérségtípusok területi eloszlása is jól szemlélteti azokat a markáns térszerkezeti jellemzőket, amelyeket már a régiós és megyés helyzet ismertetésekor jeleztünk. Amíg a "dinamikusan fejlődő" 26 térségből 24 található Közép-Magyarországon és a dunántúli régiókban, Észak-Magyarországon és a két alföldi régióban csak két ilyen térség van, s a 26 "fejlődő" térségnek is alig több mint egyharmada (9) található az utóbbi régiókban. (Lásd az 1. sz. táblázatban a függelékben.)

A "felzárkózó" térségek 15-17%-ot képviselnek Közép-Magyarországon és a Dunántúlon, ugyanakkor Észak-Magyarországon és az Észak-Alföldön súlyuk 7-7%, míg a dél-alföldi régió kistérségeinek egynegyede tartozik ebbe a típusba. Közép-Magyarországon a "dinamikusan fejlődő" és a "felzárkózó" térségek kettőssége mellett "stagnáló" és "leszakadó" térség nincs, ez utóbbi típus nem fordul elő a közép- és nyugat-dunántúli régiókban sem. A legtöbb, nyolc "stagnáló" térség Észak-Magyarországon van, míg a Dél-Alföldön és a Dél-Dunántúlon öt-öt található ebből a típusból.

A 30 "leszakadó" térségből 25 van az ország keleti felén, s öt Dél-Dunántúlon. Az Észak-Alföld térségeinek közel 57%-a, Észak-Magyarország térségeinek közel 40%-a tartozik ebbe a típusba. Dél-Dunántúlon számuk a térségek több mint ötöde, ugyanakkor Dél-Alföldön a három "leszakadó" térség az összesnek csak 13%-a.

A térkép jelzi, hogy a térségtípusok eloszlása mozaikszerű, s a már említett kivételektől eltekintve a régiók többségében a típusok majd mindegyike előfordul. Három régióban (Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország, Dél-Alföld) mindegyik típus jelen van, Közép-Dunántúlon és Nyugat-Dunántúlon a "leszakadó", Észak-Alföldön a "dinamikusan fejlődő" típus hiányzik.

Az új térszerkezetben világosan kirajzolódik a legszembetűnőbb változás, *a középhegység térségébe települt északkelet-délnyugati nehézipari tengely összeomlása*. Az északi megyék kohászata mára már teljesen visszafejlődött, s a dunántúli ipari térségben is lassan tér magához Komárom és Veszprém megye lepusztult ipara. Az iparágak közül ebben a zónában egyedül a vegyipar tért magához a piaccgazdasági átmenet traumájából. A térség sok iparvárosa ma csak vegetál, Ózd és Bányaterenye kistérsége pl. a leszakadók között van, ugyanakkor Salgótarján, és Kazincbarcika térsége is csak a stagnálók körébe tartozik. Hasonló problémákkal küzd a térségen kívüli Komló kistérsége is. Dinamikusan fejlődik ugyanakkor Székesfehérvár. Ez a fejlődés nem csak a kistérség, hanem a megye fejlődését is meghatározza, Fejér megye gazdasági fejlődésével a legjobb helyet éri el 1997 óta a megyék között az egy főre jutó GDP alapján kialakított rangsorban.

A "dinamikusan fejlődő" kistérségek elhelyezkedésében jól érzékelhetők a nyugati országrész dinamikus tengelyei: a Budapest – Győr – Mosonmagyaróvár – Sopron vonal és a Budapest – Székesfehérvár – Balaton vonal is. Kiegészíti ezt a nyugati határszél nagyobb városainak és kisebb centrumainak a térsége. Az e tengelyek menti térségek mellett csak Pécs, s a keleti országrészben Szeged és Eger térsége tartozik ebbe a kategóriába.

A "fejlődő" térségek részben a már említett tengelyekhez kapcsolódóan, nagyvárosi funkcióik alapján, esetenként külföldi működő tőke telephelyeként, korábbi iparukat továbbfejlesztve, vagy annak munkaerőbázisán, idegenforgalmi adottságaikat kihasználva helyezkednek el.

A "felzárkózó" térségek Közép-Magyarországon elsősorban a mezőgazdasági dominanciájú, alföldi térségek, kivétel a kedvezőtlen elérésű szobi kistérség. Észak-Dunántúlon a fejlettebb térségek peremén, azok vonzásában, illetve a kisvállalkozások fejlesztésével igyekeznek megkapaszkodni, nem kevés sikerrel. Dél-Dunántúlon elsősorban Baranya megyében számottevő ez a típus. A felzárkózás alapja térségenként más és más.

Amint azt a térképen kirajzolódó kép mutatja, a Duna sajátos vízválasztó vonalat képez. A jobb parti jelentős iparvárosok – Százhalombatta, Dunaújváros, Paks – stabil fejlettségi vonalat alkotnak, melyet a fejlődő Szekszárd térsége hosszabbít meg, míg a bal parton, Bács-Kiskun megyében "felzárkózó" átmeneti sávot találunk. itt részben érezhető a főváros vonzóereje, az M5-ös mentén viszonylag kedvező a közlekedésföldrajzi helyzet, lényeges a mezőgazdasági kistermelés, de a külföldi tőke csak Bajára, illetve Kecskemétre és Kiskunfélegyházára jutott el. A fejlődés és a lemaradás új térbeli határvonala az ún. "BB" tengely, Balassagyarmat és Békéscsaba vonalában húzódik, amint ezt több tanulmány is megfogalmazta. Ennek nyugati sávjában még "dinamikusan fejlődő" térség (Szeged kistérsége), "fejlődő" térségek (Gyön-

gyös, Szolnok, Hódmezővásárhely, Békéscsaba, Orosháza kistérsége) húzódnak, míg ettől keletre – néhány kivételtől eltekintve – csak stagnáló és leszakadó térségek helyezkednek el.

Észak-Magyarország és Észak-Alföld kistérségeinek közel háromnegyede, Békés megye térségeinek kétharmada "stagnáló" vagy "leszakadó" térség, amelyből szigetként emelkedik ki a dinamikusan fejlődő Eger térsége, a lassan feléledő Miskolc és a csökkenő népességű Tiszaújváros térsége. Csak "felzárkózó" Nyíregyháza térsége és a külföldi tőkével erősített Tiszavasvári térsége, "fejlődő" második legnépesebb városunk, Debrecen térsége és az ipari és üdülő funkcióit jól hasznosító Hajdúszoboszló kistérsége.

Dél-Dunántúlon is több mint egyharmadot képviselnek a "stagnáló" és a "leszakadó" kistérségek. Egy részük a volt jugoszláv határ mentén helyezkedik el: Letenye, Csurgó, Barcs, Nagyatád, Sellye, illetve annak északi folytatásaként Szigetvár, Sásd és a válságos Komló kistérsége. A hasonló típusú további térségek a Dunántúlon a megyehatárok mentén kialakult ún. belső periferia "stagnáló" térségei: Fejér megyében Enying és Sárbogárd, Tolna megyében Tamási, Somogy megyében Tab és Lengyeltóti, Vas megyében Vasvár, Veszprém megyében Sümeg kistérsége.

3. A középfokú oktatás alkalmazkodása

3.1 Általános tendenciák

Területi különbségek a középiskolázásban

Az oktatási expanzió már hosszú ideje magyar viszonyok között is tanulmányozott, mindig újra felfedezett folyamat. Lényegét, az adja, hogy a társadalom- és oktatáspolitikai elgondolásokat, becsléseket, terveket – egyes időszakokban utasításokat is – meghaladó mértékben és ütemben növekedik a szervezett tanulásban résztvevők száma és a korcsoportokhoz viszonyított aránya. Különös jelentősége van a nem kötelező iskolai szinteken, elsőként a középfokú oktatásban bekövetkezett dinamikus növekedés.

Itthon először *Erdész Tiborné és Tímár János (1967)*, valamint *Nagy József (1972)* "vették észre" ezt a folyamatot a hatvanas évek végén, s úgy értelmezték, hogy a hatvanas évek középiskolai végzettséget preferáló oktatáspolitikája és a nagy létszámú korosztályok mintegy kitágították az iskolázási utak csatornáit, s középiskolában többen akartak továbbtanulni, mint amennyit a hetvenes évek oktatásirányítása elképzelt. A továbbtanulási igényeknek a szakmunkásképzésben való kielégítése, a gyerektömegeknek a szakmunkásképzésbe való "becsatornázása" volt a feladat.

De látványos volt a középfokú oktatásnak az az expanziója is, amelyet a hetvenes évek végétől a nyolcvanas évek közepéig regisztrálhattunk (*Forray 1988*). A korábban az általános iskolát sem befejezett fiatal korcsoportok most már nem elégedtek meg a kötelező végzettséggel, hanem – zömmel a kijelölt úton – a szakmunkásképzésbe áramlottak.

Kozma Tamás (*Kozma, 1983, 1998*) megfigyelései, gondolatai ma is aktuálisak, mivel olyan folyamatokat írt le akkor, amelyek alapvető lényegükben spontának, öngerjesztők, a trendek – hogyha erőszak nem fordítja őket másfelé – előre mutatják a folyamat alakulását.

A magasabb iskolai fokozatokban való részvétel és a magasabb kvalifikációk megszerzése iránti társadalmi-lakossági igény olyan folyamatot jeleznek, amelyet valószínűleg joggal tarthatunk a kilencvenes évek egyik kiemelkedően fontos és látványos történetének. Összefüggései szerteágazóak, s talán nem túlzás megkockáztatni, hogy új társadalmi minőségek hordozóivá válnak.

Változások az iskolatípus választásában

A kilencvenes évek elején levonult az a kicsiny demográfiai hullám, amely bővülésre készítette a középfokú iskolák hálózatát, a hetvenes évek első felében születetteket befogadása érdekében. A rendszerváltással bekövetkezett politikai, a piacgazdaságra való áttéréssel bekövetkezett gazdasági változások elengedték a korábban lefajtott iskolázási igényeket, illetve ösztönözték a továbbtanulást. Az egyes iskolák pedig – mint a korábbi időkben is – nemcsak túlélésben, hanem növekedésben, a változó környezethez való alkalmazkodásban érdekeltek. Az iskolák, még szerkezetük, képzési kínálatuk átalakításával is törekedtek arra (Liskó Ilona végzett empirikus kutatást e kérdésről, vö. pl. *Liskó, 1996*), hogy jó pozíciókat teremtsenek maguknak a csökkenő létszámú korcsoportok befogadása során.

Az országos statisztikákat vizsgálva legfeltűnőbb az, hogy a megfelelő korúak létszáma csökkent ugyan, de a középfokon továbbtanulóké jó ideig stagnált, azután is kisebb mértékben csökkent, mint a demográfiai adatokból következne. Ez a jelenség úgy értelmezhető, hogy a kisebb létszámú korcsoportok egyre több tagja egyre hosszabb időt tölt a középfokú oktatásban.

A változás alapját jelenti a továbbtanulók átáramlása a szakmunkásképzésből az érettségit adó iskolatípusokba. Ezt az iskolarendszer szempontjából úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a kilencvenes évek "vesztése" a hagyományos szakmunkásképzés. Ugyanis a középiskolák csak úgy növelhették tanulólétszámukat, ha magukhoz vonzották azokat, akik korábban megelégedtek volna a rövidebb ideig tartó (tulajdonképpen részidős) szakmunkásképzéssel. Az 2. sz. *táblázatban* (lásd a függelékben) nyomon követhető a szakmunkásképzés fokozatos térvesztése az évtized elejétől: 35%-ról 22%-ra csökkent az itt tanulók aránya a középfokú oktatásban részt vevők között.

Az általános képzési célú gimnázium keveset profitált ebből: 27%-ról csak 29%-ra nőtt a gimnáziumi tanulók részesedése a vizsgált időszakban. A szakmai képzésben részt venni szándékozók a szakmunkásképzés helyett elsősorban a szakközépiskolát választották: a középfokú oktatásban tanulóknak az évezred fordulóján majdnem a fele (49%) szakközépiskolába jár.

A gimnáziumban továbbtanulók megyék közötti eltérései az átlaghoz képest csökkenők ugyan, de lényegében ugyanakkorák az időszak elején, mint a végén (15%). A szakközépiskolában továbbtanulók megyék közötti eltéréseinek jelentősége viszont éppúgy növekedett, mint a szakmunkásképzésben résztvevőké: míg az előbbi jelentősen csökkent, az utóbbi ugyanígy növekedett. Azaz nőttek a területi különbségek abból a szempontból, hogy az egyes térségek inkább szakközépiskolai vagy inkább szakmunkásképzési továbbtanulást nyújtanak fiataljaiknak, miközben a gimnáziumi továbbtanulási részvételben sokkal kisebbek a területi eltérések.

Ugyanezt mutatják az iskolatípusonkénti továbbtanulási arányok legkisebb és legnagyobb értékei közötti eltérések is. Különösen kirívó az évtized végén a szakmunkásképzésben részt vevők arányában mutatkozó megyék közötti

eltérés: a legmagasabb arány jóval több, mint kétszer múlja fölül legalacsonyabbat.

Jellemzőnek látunk három további fejlődési utat.

a) Az egyiket a középiskolázás expanziója karakterizálja abban az értelemben, hogy mindkét középiskolai típusba járó diákok száma folyamatosan növekszik, jeleként a korábbi években, évtizedekben nem mutatkozó vagy nem realizált iskolázási igényeknek. Ezt támasztja alá, hogy e típusban a szakmunkástanulók létszáma sem csökkent az átlagost jelentősen meghaladó mértékben. Legjellemzőbb példája ennek két alföldi – Békés és Jász-Nagykun-Szolnok –, valamint Baranya megye, de némileg hasonló folyamatot regisztrálhatunk Fejér megyében is.

b) További jellegzetes mintázatot alkotnak azok a megyék, ahol csak az egyik középiskolai típus terjedése robbanásszerű a szakmunkásképzés rovására, azaz az expanzió határozottan az egyik iskolatípust emeli ki. Borsod-Abaúj-Zemplén megye kínálja erre az egyik példát, ahol a szakközépiskola, Győr-Moson-Sopron megye a másikat, ahol a gimnázium kiterjedése a látványosabb. Mindkét megye esetében a korábbi továbbtanulási és iskolai szerkezetek korrekciójára kell gondolnunk. A két térség gazdasági-társadalmi fejlettsége közötti különbség nyomán azt is feltételezzük, hogy a Nyugat-Dunántúlon a felsőfokú tanulás iránti növekvő igények realizálódnak a gimnáziumi továbbtanulás gyakorisága mögött, míg az észak-magyarországi térség esetében a szakképzés magasabb szintje felé irányulnak az igények.

c) Harmadjára azt a területi csoportot figyelhetjük meg, ahol nem történt jelentős változás. Hajdú-Bihar és (kevésbé pregnánsan) Szabolcs-Szatmár-Bereg, valamint Vas megyéket sorolhatjuk ide. Különösen a két alföldi, kisebb mértékben a dunántúli megyére is jellemző a szakmunkástanulók magas száma és hányada, a szakközépiskolai képzésnek az átlag alatti növekedése. A Vas megyei képzési szerkezet stagnálását a kedvező gazdasági helyzet ellensúlyozza, ami nem lakosságának (iskolai) műveltségére, hanem kedvező földrajzi helyzetére vezethető vissza. A két alföldi megye esetében a képzési kínálat, az iskolahálózat korszerűsítésének elmaradását nem kompenzálják egyéb előnyök.

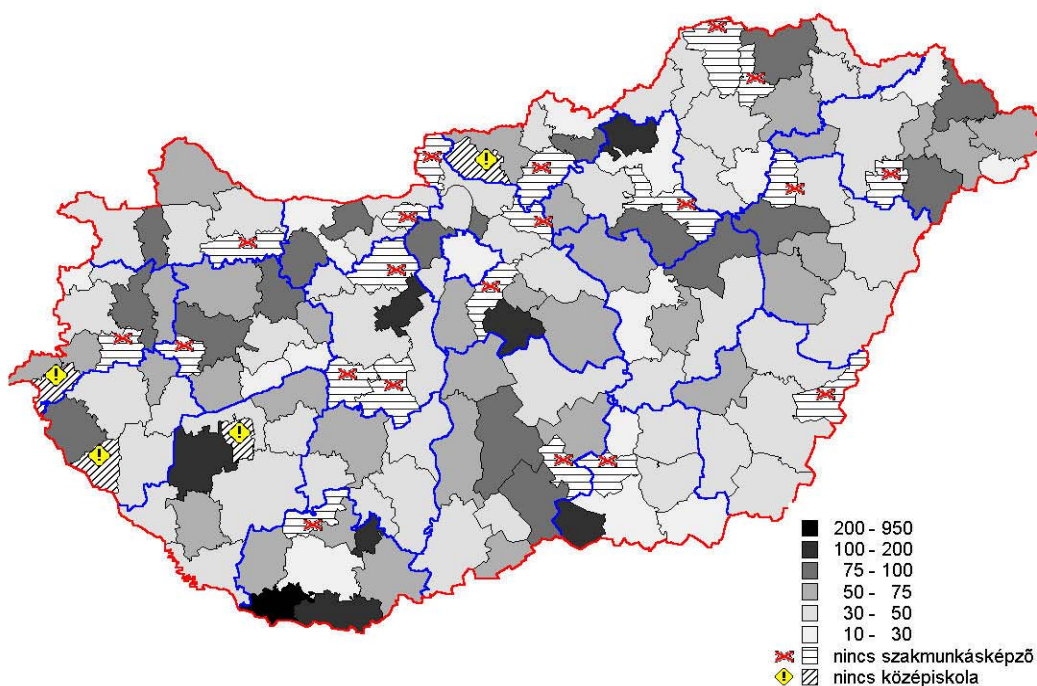
Hosszabb távon valószínűleg még a jó földrajzi fekvés sem elég a képzés és a képzési kínálat hiányosságainak pótlására, s ebbe az irányba kellene elmozdulnia a két észak-alföldi megyének is. Az egyes térségek és nagyobb országrészek gazdasági stagnálása, lemaradása/leszakadása közvetlenül nyilván nem orvosolható a fiatalok jobb, korszerűbb képzésével, nagyobb távlatban azonban aligha számíthatunk fejlődésre, felzárkózásra e nélkül.

Az 6. térképen országosan és kistérségenként lehet nyomon követni a középiskolások és a szakmunkás tanulók egymáshoz viszonyított arányát. A

Tiszántúlon, különösen a Dél-Alföldön igen alacsony a szakmunkás tanulók aránya a középiskolásokéhoz viszonyítva (néhány kistérségben 10-szeres a különbség). Ezzel ellentétesen a szakmunkás tanulók vannak többségben Baranya déli részén, Marcali, Dabas, Pétervására, Gárdony kistérségeiben. Megközelíti a középiskolások számát Közép-Dunántúl, Kiskunság, Közép-Tiszavidék és Szatmár egyes kistérségeiben.

6. térkép

Középiskolások és szakmunkás tanulók aránya kistérségenként, 1999.
(középiskolások száma = 100)

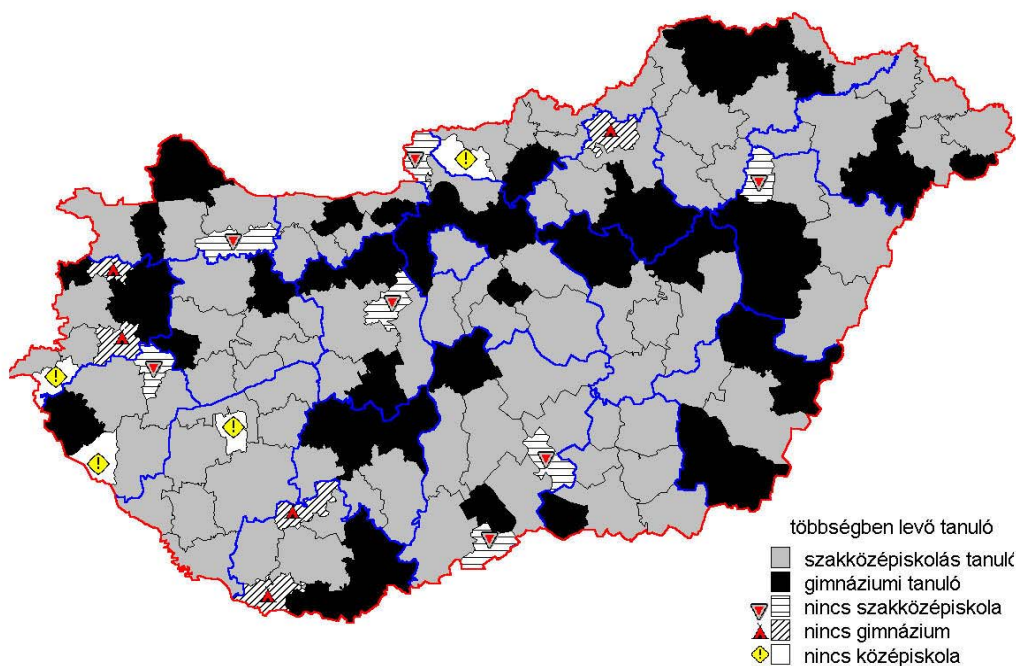
Szerk.: Híves T. 2002. Oktatókutatási Intézet, Forrás: OM.

A 7. térképen a középiskolás tanulókon belül a gimnáziumba és szakközépiskolába járó megoszlását láthatjuk kistérségenként. Azok a kistérségek, ahol a gimnáziumi tanulók vannak többségben sávosan rendeződnek, főleg az ország északi területén. Zirc, Mór, Bicske, Budapest északi és nyugati agglomerációja, Jászszágon és Heves keresztül a Hortobágyra, onnan le Sarkadig húzódik egy sáv. Tolna és Fejér megye érintkező kistérségeiben, Nyugat-Dunántúl egyes kistérségeiben és Borsod-A-Z. megye északi területein vannak többségben a gimnáziumi tanulók. A szakközépiskolások tanulók, főleg az Alföld és a Dunántúl középső és déli kistérségeiben alkotnak többséget. Fontos megemlíteni, hogy négy kistérségben (Rétság, Lengyeltóti,

Óriszentpéter és Letenye) nincs egyetlen érettségit adó középiskola sem, ez a tény megkérdőjelezi ezen települések valódi kistérségi centrum jellegét.

7. térkép

Gimnáziumi vagy szakközépiskolás tanulók többsége kistérségenként 1999.

Szerk.: Híves T. 2002. Oktatókutató Intézet, Forrás: OM.

A gimnázium

A gimnáziumi továbbtanulásnak két fő funkciója van: felkészít a felsőfokú tanulmányokra vagy érettségit ad a továbbtanulni nem szándékozók számára, illetve azoknak, akik jobb híján választanak helyi, nem szakképzést adó iskolát. E két funkció természetesen nem különül el szervezetileg, ám az adott intézményt választók tudják azt – még ha nem is tanulmányoznak statisztikákat és rangsorokat –, hogy nagyjából milyen eséllyel fognak továbbtanulni az érettségi után, ha itt vagy ott jelentkeznek.

Területileg viszonylag jelentős különbségek mutatkoznak. A térségek egyik csoportjára a gimnáziumi továbbtanulás kiugróan magas aránya jellemző az évtized során: ide tartozik Budapest, valamint a kelet-magyarországi térség megyéi. Az évtized végére további kelet-magyarországi térségek (Békés, Pest) csatlakoztak hozzájuk, illetve Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Bács-Kiskun megyék. Visszatérve a területi fejlettség összefoglaló térképére egyrészt olyan térségekre látjuk jellemzőnek a gimnáziumban tanulók ha-

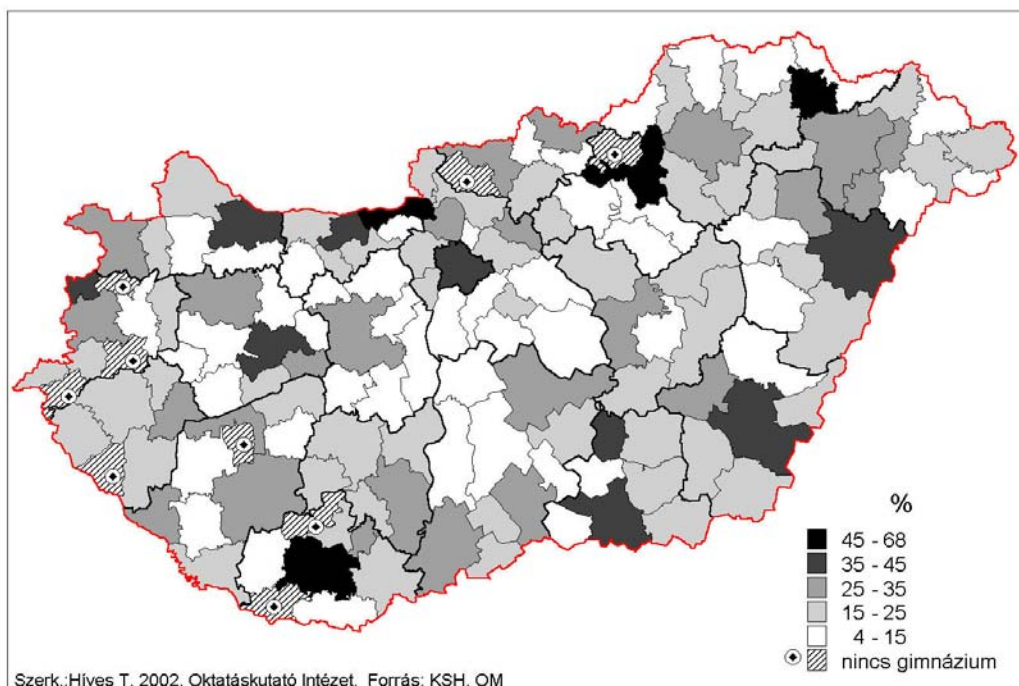
gyománnyosan magas és növekvő arányát, ahol a gazdaság és társadalom stagnálása vagy éppen lemaradása-leszakadása készíthet a gimnázium, mint "nem-szakképzés" választására. A másik csoportot azok a térségek képezik, ahol a gimnáziumban tanulók részesedése dinamikusan nőtt, vagy az évtized során magas szinten maradt, ugyanakkor a térség szociokulturális szempontból is a dinamikusan fejlődő területek közé sorolható (a fővároson kívül Győr-Moson-Sopron egyértelműen ide tartozik). Ezekben a térségekben jellemzőek azok a lakossági magatartások, amelyek a gimnáziumi érettségit közbülső állomásnak tekintik magasabb kvalifikációk elnyeréséhez.

A skála másik végpontján is olyan térségeket találunk, amelyek általános fejlettségük szerint a stagnáló-leszakadó, vagy pedig ezzel ellentétben a dinamikus térségek közé tartoznak. Itt is kétféle folyamatot tételezünk fel. Kissé túllépve jelen tanulmány értelmezési keretén, a helyi (megyei) oktatáspolitikai hagyományokra hivatkozunk (Zala, Vas és Fejér megyékben), illetve a megszokott fejlődési hagyományokra (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). Olyan térségekre látjuk jellemzőnek a gimnáziumi tanulók alacsony vagy extrém alacsony részesedését, amelyek iskolahálózata hagyományosan nem ezt a képzési utat preferálta. Azaz az érdeklődők viszonylagos tömegeit nem az általános kvalifikációt nyújtó érettségi felé irányította (másképpen fogalmazva nem épített ki gimnáziumi hálózatot) vagy szakmunkásképzésben vettek részt korábban lakói. Az utóbbi típusba sorolhatók azok a területek, amelyek a kilencvenes években a gimnázium gyorsabb növekedésével tűntek ki (Komárom-Esztergom mellett Tolna és Vas megye).

A gimnáziumi tanulók és a 14-17 éves korcsoport arányát ábrázoló térképen (8. térkép) jól kitűnnek a nagy hagyományokkal rendelkező gimnáziumi központok (Eger, Sárospatak, Esztergom Pécs stb.) Feltűnik viszont az ország középső területén a sok fehérrel jelölt kistérség, ami azt jelenti, hogy a megfelelő korú népességben igen alacsony a gimnáziumba járók száma (Kiskunság, Pest megye déli és keleti része). Igen alacsony az arány Fejér megyében, az ország északi és keleti határmenti kistérségeiben. kilenc kistérség nem rendelkezik gimnáziummal.

8. térkép

Gimnáziumi tanulók és a 14-17 éves korcsoport aránya kistérségenként, 2000

A szakközépiskola

A szakközépiskolában tanulók területi arányaiban tükröződik, hogy az egyes térségek hagyományos oktatáspolitikája, képzési kínálata milyen csatornákat részesített előnyben az iskolázási igények kielégítése érdekében. Azaz tartósnak látszik az a jellegzetesség, amelyre már a nyolcvanas évek elején végzett kutatásainkban is felhívtuk a figyelmet (*Forray-Kozma, 1992*): az ország, gazdaságilag kevésbé dinamikus keleti térségeiben az országos átlagokhoz viszonyítva is a gimnázium dominanciája jellemző, míg a nyugati országrészekben elsősorban a szakközépiskoláé. Rámutattunk, hogy a nagy erővel fejlesztett borsodi térség iskolahálózatában és a továbbtanulási szerkezetben az érettségit adó képzések zömmel szakmunkásiskolákban szerveződnek, s tartósítják a térség aluliskolázottságát.

Így válik érthetővé, hogy a szakközépiskolai részvétel aránya alapján miért listavezetők (Budapesten kívül) azok a megyék, amelyek a gimnáziumba járók arányában nem tűntek ki, jóllehet társadalmi-gazdasági helyzetük és kilátásaik alapján területük egésze vagy nagyobb része a fejlődő vagy éppen dinamikusan fejlődő országrészek közé sorolható (Zala, Fejér, Vas, Győr-

Moson-Sopron, stb.). Ugyanakkor az alföldi térség (Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék) szakközépiskolai hálózatának szintje és fejlődése elmarad az átlagtól.

Kissé előre vágva a képzési struktúrák területi jellemzésének, már itt hívjuk a figyelmet egy olyan folyamatra, amely nézetünk szerint jelentőségénél kisebb érdeklődést váltott ki az elemzők körében. Az 1999/2000. tanévben a szakközépiskolai tanulóknak közel 10%-a a szakmunkások szakközépiskolájában tanult (20 250 tanuló). Ez a szám és arány három okból is igen jelentős.

- Egyrészt itt csak kétéves a képzés, azaz fele a rendes szakközépiskolának, az egy évfolyamhoz viszonyított arányát, illetve a potenciális érettségizők évfolyamonkénti számát az intenzív képzésben résztvevők a 10%-nál nagyobb mértékben növelik.
- Másrészt azt is jelzi, hogy a hagyományos szakmunkásképzésben résztvevő (többségében fiatal) korcsoportok jó része már az érettségi megszerzésére is törekszik (a szakmunkásképzésben résztvevőkhöz viszonyítva arányuk a 20%-ot is meghaladja). Mivel az elemzésben nem idősoros elemzést készítünk, hanem a területi eltéréseket vizsgáljuk, talán figyelmen kívül hagyhatjuk azt a szempontot, hogy az egyes évfolyamok, illetve végzősök számához viszonyítva mekkora arányokról van szó.
- Harmadrészt e képzés kiterjedése még a diákok iskolatípusonkénti megoszlásának változásánál is élesebben jelzi a magasabb iskolázottságra irányuló igények – és persze a lehetőségek – növekedését: 1993-még csak 1533 diákja, 1996-ban már 16 ezer, 1999-ben pedig már 20 ezer diákja volt ennek az iskolatípusnak.

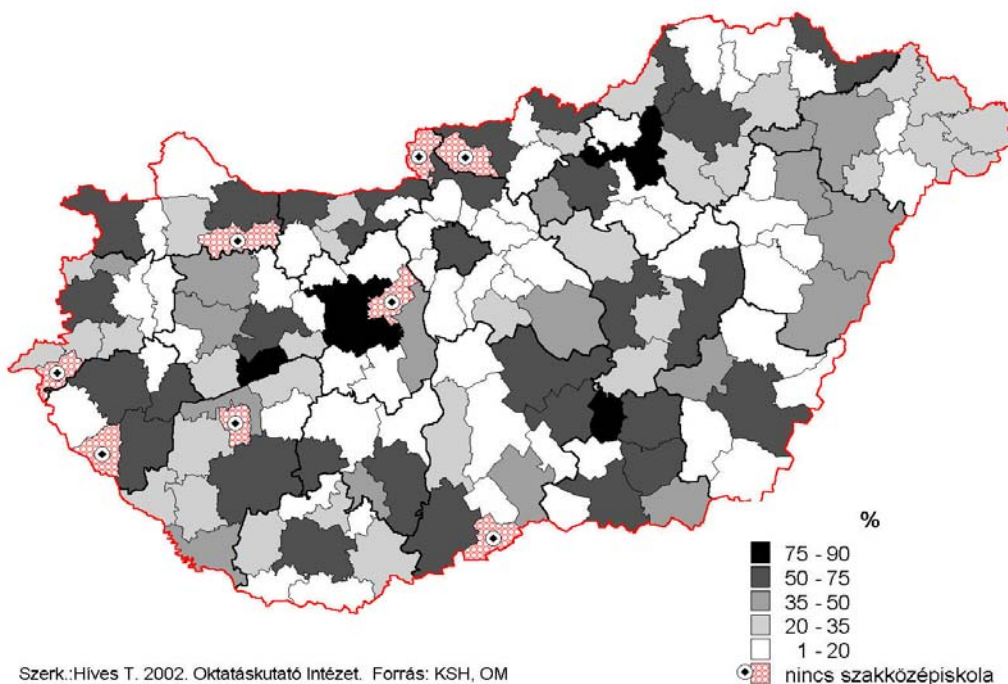
1993-ban a fővárosban volt a legmagasabb az így érettségizők száma. Azért felel ez meg a várakozásoknak, mert olyan innovációról van szó, amely első lépésben a legmagasabban iskolázott terület eddig viszonylag leszakadó csoportját érinti, tovább növelve az itt élő fiatalok iskolázottsági szintjét. Pest megye a főváros közelsége folytán kerülhetett az úttörők közé. Borsod-Abaúj-Zemplén megye is az elsők között van ebben a tekintetben: ezt valószínűleg a szakmunkásképzés kiterjedtsége és a középiskola viszonylagos alulfejlettsége indokolja. Fejér és Komárom-Esztergom megyét – amelyeket szintén a szakmunkásképzés dominanciája jellemzett – gazdaságuk dinamikus fejlődése is olyan kihívás elé állította, hogy törekednie kellett fiatal lakossága iskolázottsági szintjének emelésére. Az évtized közepére bekövetkezett robbanásszerű fejlődésben újra a központi régióé és közvetlen környékéé a vezető szerep, Budapestet Pest és Fejér, Komárom-Esztergom megyék követik: a négy térségben összesen mintegy 6300-an vettek részt ebben a képzésben. A skála másik végpontját viszont a néhány százas létszámok jellemzik, különösen az észak-alföldi megyéket: Hajdú-Biharban 140, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 290 diák tanult a szakmunkások szakközépiskolájában. Az évtized végére országosan is csökkent a növekedés üteme, s ezt a fejlődést

területi szempontból az jellemzi, hogy a korábbi "éllovasok" lényegében nem bővítették létszámaikat, ám a legtöbb, eddig elmaradó területen dinamikusán nőtt az érettségire felkészülő szakmunkások száma. A kivételt ismét csak a két keleti megye jelenti, miközben az Alföld és Észak-Magyarország stagnáló vagy leszakadó többi térségében jelentős számú végzett szakmunkás igyekezett érettségit szerezni. Az alföldi megyéken kívül két nyugat-magyarországi megyében alacsony – egyébként az évtized folyamán állandóan – a létszám. Ezt azonban az itt kiemelt szempont alapján nem tudjuk értelmezni.

A szakközépiskolai tanulók és a 14-17 éves korcsoport arányát ábrázoló térképen (9. térkép) nyolc olyan kistérség látszik, ahol nincs szakközépiskola. Igen magas a szakközépiskolás tanulók aránya, Székesfehérvár, Eger, Csongrád, Balatonfüred kistérségében. Intézményhiányos területeknek látszanak: Heves, Edelény, Nyírbátor, Dorog kistérségek, de Nagykőrös, Paks, Sárbogárd, Zirc és Mór térségében is hiány mutatkozik.

9. térkép

Szakközépiskolai tanulók és a 14-17 éves korcsoport aránya kistérségenként, 2000

Az érettségit adó közép fokú intézménybe járó tanulók és a 14-17 éves korcsoport aránya a kistérségek között is eltéréseket mutat. A megyeszékhelyeken és a nagyobb városokban ez az érték meghaladja a 100%-ot a bejárók

miatt, akik más kistérségben laknak, mint ahol tanulnak, különösen jellemző ez Budapestre és környékére, de a többi nagyobb városra is. Budapesti agglomerációban igen alacsony az arány, ami nagy fokú intézményhiányt mutat. Más a helyzet az ország periferiáin, északkeleti határvidék, Közép-Tisza-vidék, Somogy és Tolna egyes térségeiben (ezek az úgynevezett belső periferiák) itt valószínűleg kisebb az igény az ilyen iskolatípusra. Négy kistérségben (Rétság, Lengyeltóti, Óriszentpéter és Letenye) nincs egyetlen érettségit adó középiskola sem.

A bejáró középiskolások aránya magas a budapesti agglomerációban, általában az ország közép- és északi térségeiben és alacsonyabb a Tiszántúlon, a Dél-Alföldön és a Dráva menti térségekben. A nagy arányú bejárás jelenthet intézményhiányt, de jelenthet jó iskolát, amiért érdemes utazni, és jó közlekedési infrastruktúrát is. Feltűnik, Szeged, de különösen Debrecen kiegyensúlyozottsága, úgy tűnik, hogy ezeken a területeken jobban találkozunk az igények és az intézményhálózat. Éppen ellenkező a helyzet Közép-Dunántúlon és Budapest környékén.

A szakmunkásképzés

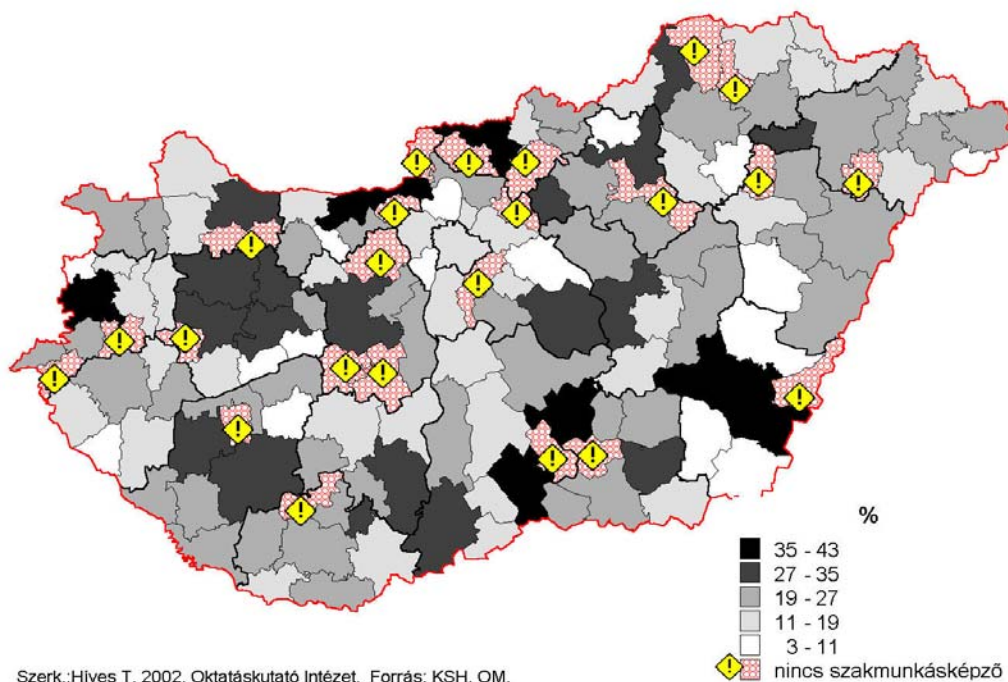
A szakmunkásképzés visszaszorulása az ország valamennyi térségét érintő folyamat, az ország 20 területi egységéből egyetlen sincsen, ahol ne következett volna be függetlenül az 1993-as (a korábbi időszakokhoz viszonyítva már alacsony) arányok viszonylag gyors további csökkenésétől. A területi különbségek inkább akkor mutatkoznak jelentősnek, ha Budapestet is egynek tekintjük a megyék sorában: a szakmunkástanulók legalacsonyabb (budapesti) és legmagasabb (Bács-Kiskun megyei) aránya között 1993-ban és 1996-ban kétszeres a különbség, 1999-ben csaknem két és félszeres. Budapestet figyelmen kívül hagyva a 9- pontos különbség csak 10- pontosra nőtt az időszakban (Csongrád és Bács-Kiskun, illetve Csongrád és Somogy megye között).

A különbségek ellenére kevés olyan térség van az országban, ahol a radikális változások a hagyományos megoszlást felborították volna. Azaz ott, ahol a kilencvenes évek elején legszűkebb volt a szakmunkásképzés, az évtized végén is legkisebb kiterjedésű maradt. Ez jellemző Budapestre, Csongrád megyére az egyik, Bács-Kiskun, Somogy, Veszprém megyékre a másik végponton. Békés és Jász-Nagykun-Szolnok megyében volt az átlagnál inkább jellemző a hagyományos szakmunkásképzés beszűkülése.

Kistérségenként ábrázolja a szakmunkásképzőben tanulók és a 14-17 éves korcsoport arányát a *10. térkép*. 23 kistérségben jelenleg nem működik szakközépiskola. A kistérségek közötti területi megoszlás is egyenletesebb képet mutat, mint az érettségit adó középfokú intézményeknél. Az intézményhálózat kevésbé centralizált, illetve sokkal kevésbé jelentős a bejárók száma (pl. Budapest környékén).

10. térkép

**Szaktanulmányok és a 14-17 éves korcsoport aránya
kistérségenként, 2000**

Szerk.: Hives T. 2002. Oktatókutatási Intézet. Forrás: KSH, OM.

Társadalmi-területi hatások

A következőben az ország egyes térségeinek demográfiai és iskolázottsági eltéréseit elemezzük. Ezek a tényezők azok, amelyek a leginkább képesek a regionális jellegű gazdasági hatások erősítésére, vagy tompítására.

Demográfiai folyamatok

A demográfiai helyzet mind regionális, mind országos viszonylatban befolyással lehet az oktatásra. Az összefüggés sokrétű, kezdve az iskolázandó korosztály számának megfelelő kínálat megteremtésének igényétől, a migráció fékezését vagy elősegítését célzó oktatási intézkedésekig. Az ezzel kapcsolatos iskolafenntartói döntések részben jogszabályi kötelezettségeken, részben oktatáspolitikai megfontolásokon alapulhatnak.

Az országos demográfiai folyamatok a lakosság csökkenését, elöregedését jelzik. A középiskolás korosztály a kilencvenes évek elejéig nőtt, azóta fokozatosan csökken. A népesség csökkenésével párhuzamosan a középiskolai iskolai kapacitás lehetőséget teremt arra, hogy a helyi igényeknek, illetve a helyi oktatási koncepcióknak megfelelően alakuljon az iskolaszervezet.

Miután az iskolák fenntartásával, profiljával, működésével kapcsolatos döntések jelentős része települési, s részben megyei szinten dől el, ezeknek a döntéseknek szükségszerűen figyelembe kell venniük a helyi és tágabb (iskolakörzeti) szintű demográfiai viszonyokból adódó következményeket.

A népesség életkor szerinti megoszlása azt tükrözi, hogy bár az egyes régiókon belül jelentősek lehetnek az egyes megyék közötti eltérések, az egy-egy régióhoz tartozó megyék közül több közös vonással rendelkezik. Közismert, hogy a korstruktúrának az ideálisként elfogadott, felfelé elkeskenyedő korfával ábrázolt szerkezete országosan torzult. Ez minden régió esetében megmutatkozik, de az egyes régiók korfája eltérést mutat. Az észak-dunántúli régióban a középkorú korosztály felülreprezentált, az átlagosnál alacsonyabb viszont a gyerekkorúak aránya, ugyanakkor az elöregedés jelei sem rajzolódnak ki annyira. A dél-magyarországi térség leginkább az elöregedéssel jellemezhető. A kelet-magyarországi korstruktúra egyaránt magán viseli a viszonylag magas népszaporulat és az elöregedés jeleit. E térségek közül az előbbi kettő viszonylag homogénnek tekinthető, a kelet-magyarországi térség megyéi között azonban jelentősek az eltérések. Még ennél is jellemzőbb a különbség a fővárosi régió belüli: az elöregedő főváros és a fiatalosabb Pest megye viszonya azonban nem hasonlítható össze más régiók egymás közötti, vagy a régiókon belüli viszonyaival. A főváros és Pest megye szimbiózisban él egymás mellett: a korábban csak távolabbról a főváros közelébe költözőkön kívül egyre többen költöznek ki Budapestről, s ingáznak naponta a városi munkahelyükre. Ez egyben magyarázata is annak, hogy az imént jelzett demográfiai különbségek ellenére is egy régióba sorolhatók.

A természetes szaporodásra vonatkozó adatok az életkor szerinti összetételt tükrözik: magas születési arányszámokkal a kelet-magyarországi régióban, magas halálozási arányszámmal a dél-magyarországi, illetve a kelet-magyarországi térségben, valamint a fővárosban találkozunk. Természetes szaporodásról – egy megye kivételével (1999 óta már Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében is fogy a népesség) – már nem, csak természetes fogyásról beszélhetünk. Ennek mértéke Kelet-Magyarországon a legkisebb.

A régiók vándorlási egyenlege részint gazdasági helyzetükkel, részint urbanizáltságukkal hozható összefüggésbe. Amelyik térség gazdasága talpon tudott maradni, vagy újra tudott éledni a kilencvenes évek végéig, az bevándorlási többlettel, a többi bevándorlási veszteséggel számolhat. Jellegzetes a fővárosi régió helyzete, amelyben a gazdaság motorját nyilvánvalóan Budapest jelenti, mégis jelentős az elvándorlás, Pest megyében ezzel szemben éppen fordított a helyzet.

Összességében a természetes szaporodás és a belső vándorlás valamelyest kiegyenlíti egymást, s végeredményben mind a négy régió népessége csökkent 1998-ban.

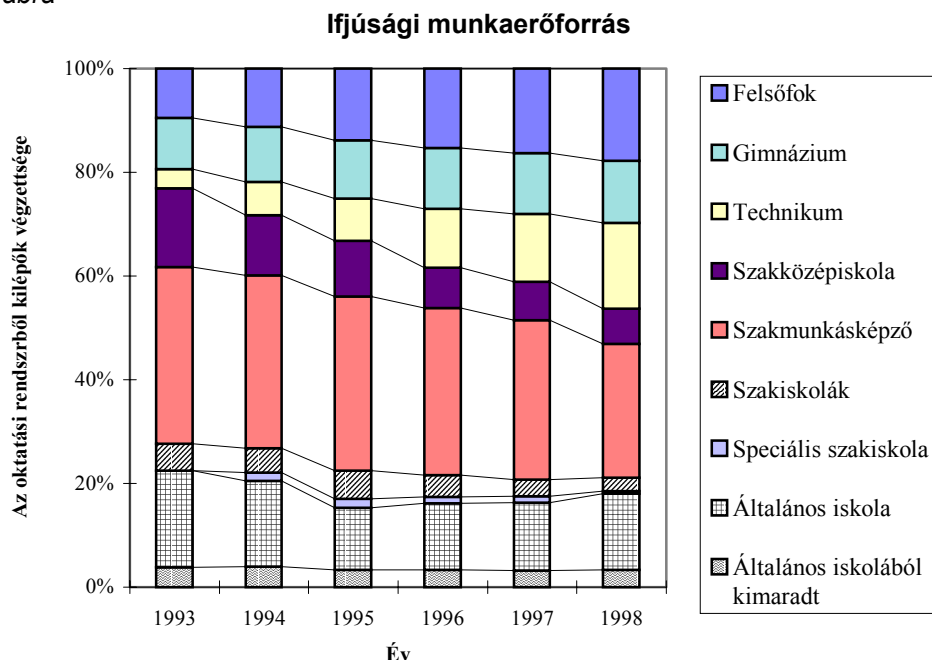
A 14-17 éves korcsoportnak a nagysága meghatározó a középfokú oktatásban, belőlük kerül ki a tanulók döntő többsége. Legmagasabb az arányuk az ország északkeleti részén, de magas még Szolnok megye tiszántúli területein, Közép-Dunántúl sok kistérségében, Paks és Nagykanizsa kistérségei-

ben. A legalacsonyabb, Budapesten, Pest megye jelentős részén és a Dél-Alföldön. Feltűnő a nagy különbség az északkeleti régió kistérségeiben, míg Kazincbarcika, Edelény kistérségeiben országosan is a legmagasabbak közé tartozik a 14-17 évesek aránya, addig Pétervására és Hatvan térségében a legalacsonyabbak között van.

Iskolázottság és a képzési rendszer igénybevétele

A fiatal népesség iskolázottságát, illetve az ezzel kapcsolatos változásokat az iskolarendszerből kilépő fiatalok iskolázottság szerinti összetétele, az ifjúsági munkaerőforrás összetétele jelzi.

3. ábra

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1994, 1998.

Hogy a fenti, a kilencvenes évekre jellemző folyamatok miként alakultak az ország egyes térségeiben, arról nincsenek számításaink, csupán azt tudjuk jelezni, hogy az aktív keresők rétege az 1990. évi népszámlálás idején milyen iskolai végzettséggel rendelkezett az egyes régiókban, vagyis csak a kiinduló pontot rögzíthetjük egyelőre.

A befejezetlen általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya leginkább az alföldi megyékben magas, néhány kivételtől eltekintve pedig alacsony a dunántúli megyékben. Az általános iskolát végzettek arányát tekintve vegyes képpel találkozunk: annak ellenére, hogy az Észak-Dunántúlon vannak a legkevesebben, találkozunk kiugróan magas értékkel is.

A szakmunkás végzettségűek aránya részben a fejlett észak-dunántúli térségben alacsony, de találunk ezek között olyan kelet-magyarországi megyét, amelyre inkább az ennél magasabb iskolai végzettség a jellemző, s olyat is, amelyikben azért van kevés szakmunkás, mert sokan még ezt a végzettséget sem érik el.

A szakmunkások aránya elsősorban azokban a megyékben magas, amelyeknek jelentős az ipara. Ugyanakkor az iparosodottabb megyék közül nem sorolható ide Nógrád és Borsod, ami egyrészt korábbi (1990 előtti) iparuk szerkezetével, másrészt – Borsod esetében – a peremvidékek előreledő lakosságával függ össze. Budapest és Csongrád megyében aránylag alacsony a szakmunkás-végzettségű lakosság aránya, ami a középiskolát végzetek magas arányára vezethető vissza. Más megyékben (főként Békés, Borsod, Heves, Nógrád, Szolnok) az alacsony szakmunkásarány alacsony középfokú végzettséggel párosul, vagyis ezekben a megyékben a lakosság iskolázottsága összességében alacsony.

A középiskolai végzettség kiemelkedően nagy arányú Budapesten, magas Csongrádban, és az észak-dunántúli megyék többségében, de találunk térségtől elütő megyéket is. Pozitív irányban leginkább egy-egy megyeszékhely képes eltéríteni a regionális környezettől a megyéjét. Még jellegzetesebben figyelhető meg ugyanez a felsőfokú végzettséggel rendelkezők esetében, azzal a különbséggel, hogy itt leginkább egy-egy főiskolai vagy egyetemi központ hatása érződik. Összességében a megyék négy fő típusa rajzolódik ki:

Magasan iskolázott megyék:

A fővároson kívül ide tartozik Győr-Sopron, Fejér és Baranya megye (az utóbbi kettőben a középfokú végzettség helyett inkább az általános iskolai a jellemző), Csongrád és Vas megye (keves szakmunkás végzettségűvel), valamint Hajdú-Bihar megye (keves általános iskolai végzettségűvel). A nyugati határszél megyéin kívül tehát elsősorban három, a megyéjük egészéhez viszonyítva nagy város hatása érződik, amelyek emellett tradicionális egyetemi központok is egyben.

Közepesen iskolázott megyék:

Tipikus esete Zala megye, ahol nagyjából egyenletes (az országos arányoknak megfelelő) az iskolai végzettség megoszlása. Borsodra és Nógrádra a kevés szakmunkás, Veszprémre és Komáromra a sok szakmunkás, Somogyra és Tolnára a kevés középiskolát végzett a jellemző.

Ezen fő típuson belül az esetek jellegzetes történelmi utakat tükröznek. Zala megyében egyrészt az aprófalvas térségek "visszahúzó" hatása érvényesül (ezért nem kevés az alacsony végzettségűek aránya), másrészt az erőteljes fejlődés (urbanizálódás, gazdasági fejlődés), amit viszont korlátoz az igazi nagyváros hiánya, amely tömegesen tudná letelepíteni a felsőfokú végzettséggel rendelkező szakembereket. Borsod és Nógrád megyére egyrészt az elszoruló, előreledő aprófalvak iskolázottsága,

másrészt az elmaradt, zömmel betanított munkát igénylő nehézipar nyomja rá bélyegét. Veszprémben és Komáromban ezzel szemben a Dunántúl általánosan magasabb iskolázottsága, valamint az előző két megyénél valamivel igényesebb ipara érezteti hatását. Somogy és Tolna megyében úgy tűnik az az erő hiányzik, amely a középrétegek egy részét eltolta volna a szakmunkás végzettség felől a középiskolai végzettség irányába. Mindkét megyéről elmondható, hogy hiányoznak az erős, lokális kulturális központként ható kisvárosok, s megyeszékhelyük sem olyan domináns, ami megmutatkozhatna az adott megye iskolázottságában.

Alacsonyan iskolázott megyék:

Ide elsősorban az igazi nagyvárossal nem rendelkező alföldi megyék kerültek. Békés, Szabolcs és Szolnok ennek a típusnak a legjellegzetesebb képviselője. Bács-Kiskunban és Pest megyében valamivel kedvezőbb a helyzet, amennyiben az általános iskolát végzettek a jellemzőbbek az ennél kevésbé iskolázott rétegekkel szemben. Ez a két megye kedvezőbb gazdasági helyzetével, s ennek megfelelően a demográfiai összetételüknek a fiatalabb korosztályok felé való eltolódásával magyarázható.

Alacsonyan iskolázott lakosság – a magasan iskolázott rétegek számottevő arányával:

Egy megye tartozik ide: Heves. Jellemző az alacsonyan iskolázott (0-7 osztályt végzettek), valamint a közép- és felsőfokú iskolát végzettek erőteljes jelenléte. Az előbbi tény utal a megye alföldi térségének elmaradottságára, az utóbbi a megye középső részének urbanizáltságára, valamint Eger kulturális szerepére.

Az iskolázottság alapján valamelyest kirajzolódik a Nyugat-Dunántúl – Dél-Magyarország – Kelet-Magyarország irányú lejtő, amelyet egy-egy nagyvárossal (egyetemi nagyvárossal) rendelkező megye tör meg. Ez az 1990-es állapot nincs (teljesen) összhangban kilencvenes évtizedre jellemző gazdasági fejlődésben megmutatkozó eltérésekkel, de bizonyos összefüggések kiolvashatók:

- nem állítható, hogy a nyugati országrész kilencvenes évtizedekben megfigyelhető gazdasági fellendülésében döntő szerepe lett volna az ottani népesség viszonylag magas iskolázottságának, de az igen, hogy ebben a gazdasági fellendülésben részben ugyanazok a tényezők játszhatták a főbb szerepet, amelyek – korábban – az itteni népesség viszonylag magas iskolázottságához elvezettek.
- a regionális eltérések nem olyan jellegzetesek, hogy a gazdaság fejlődését regionális szinten akadályozhatnák. Minden régióban találhatók a régió egészére kevésbé jellemző iskolázottságú megyék.

Az oktatási intézményhálózattal összefüggésben kiemeljük, hogy az általános és a szakképzés területileg valamelyest kiegyenlítődött a kilencvenes

évek folyamán, s ugyanez mondható el a szakképzés belső szerkezetéről. Ez azt jelenti, hogy az iskolarendszerű képzésben minden régióban egyre inkább a két, érettségit adó iskolatípus vette át a vezető szerepet. Ennek megfelelően a középiskolát elvégzők számára már kevésbé az iskolarendszerű szakképzés nyitja meg az utat a munkába álláshoz (amennyiben megnyitja), hanem az azon kívüli képzés, legyen az akár betanító jellegű, akár szakképzettséget biztosító. Megerősíti ezt Mártonfi tanulmánya is, miszerint a szakmunkásképzésben a felnőttképzés aránya nőtt meg a nappali képzést messze meghaladóan (Mártonfi Gy., 1996.). Ez a felnőttképzés azonban ma már tággan értelmezendő, nem szorítkozik az iskolarendszerű képzésre. (Egyes kutatások szerint az iskolarendszerű felnőttoktatásban a szakképzés kifejezetten háttérbe szorult [Györgyi Z., 1997.])

A regionális különbségek csökkenése mindamellett nem jelenti azt, hogy a régiók egységesek lennének. Igen nagyok maradtak a különbségek a régiókon belül. Különösen a szakközépiskolai képzésről mondhatjuk ezt el.

1. tábla

A tanulók aránya az egyes iskolatípusokban – 1998/99

	Gimnázium	Szakközép-iskola	Egyéb iskola	Szakmunkásképző	Összesen
Budapest	32,4	51,3	2,0	14,3	100,0
Pest	31,8	38,9	1,3	28,1	100,0
Főváros	32,3	48,8	1,9	17,0	100,0
Fejér	20,6	52,6	2,0	24,8	100,0
Győr-Sopron	29,0	43,6	1,0	26,5	100,0
Komárom-E.	27,1	44,2	1,5	27,2	100,0
Vas	25,0	45,8	0,4	28,8	100,0
Veszprém	24,7	43,5	0,9	30,9	100,0
Zala	21,1	54,9	1,8	22,2	100,0
Észak-Dunántúl	24,7	47,3	1,3	26,7	100,0
Baranya	33,0	41,0	1,3	24,7	100,0
Bács-Kiskun	26,2	43,7	0,2	29,8	100,0
Békés	29,4	41,3	2,3	26,9	100,0
Csongrád	27,3	51,6	0,6	20,5	100,0
Somogy	22,7	46,2	1,3	29,7	100,0
Tolna	25,3	43,2	1,9	29,6	100,0
Dél-Magyaró.	27,5	44,7	1,2	26,6	100,0
Borsod-Abaúj-Z.	24,6	50,2	1,4	23,8	100,0
Hajdú-Bihar	32,7	39,3	3,2	24,8	100,0
Heves	23,2	49,4	1,6	25,8	100,0
J.-N.-Szolnok	26,6	45,0	2,0	26,4	100,0
Nógrád	25,3	46,3	3,3	25,1	100,0
Szabolcs-Sz.-B.	29,2	39,5	2,4	29,0	100,0
Kelet-Magyaró.	27,3	44,8	2,2	25,7	100,0
Összesen	28,2	46,4	1,7	23,7	100,0

Forrás: Statisztikai tájékoztató. Középfokú oktatás, 1998/99.

Az iskolaszervezetet érintő megyei szintű befolyás a kilencvenes évekre elvesztette korábbi jelentőségét. Az önkormányzati törvény az iskolafenntartás jogát a helyi önkormányzatok kezébe adta, amelyeknek a későbbiek során csökkent ugyan az iskolafenntartó hajlandósága, s megjelentek más fenntartók is, de még mindig a helyi önkormányzatok játsszák a vezető szerepet. Miután így a középiskolai struktúra kialakításában a helyi érdekek, s az ezeknek megfelelő helyi megoldások dominálnak, sokféle elképzelés, koncepció valósulhat meg az egyes településeken, függően a helyi oktatáspolitikai elképzelésektől, az iskolák érdekérvényesítő kezdeményezésein keresztül a helyi gazdaság sajátosságáig. A megyei vezetés gyenge koordinációs funkciója az iskolafenntartás révén némileg emelkedett, de még a legutóbbi időben is a koordinátlanság volt jellemző a megyén belüli közép fokú képzésre.

3.2 Szakmai szerkezet az iskolarendszerben

A szakképzés belső szerkezete

A szakképzés szakmák szerinti struktúrájának területi szintű értékelése nem könnyű feladat, mert hiányoznak a stabil viszonyítási alapok. A szakértő hiába tudja, hogy országos viszonylatban milyen szakmaszerkezet felel meg a korábbi, a kilencvenes évek egyes időszakára jellemző, illetve a várható jövőbeli gazdasági struktúrának, a helyi sajátosságok akár megyei szinten is eltéríthetik a képzés szerkezetét, s nem könnyű megállapítani, hogy a jellegzetes helyi struktúra milyen helyi sajátosságoknak felel meg, s így a jövőbeni fejlődést szolgálja-e, vagy pedig éppen az ahhoz való alkalmazkodóképesség hiányát jelzi. Éppen ezért ebben a fejezetben inkább csak rögzítjük a tapasztaltakat, s az összegző fejezetben értékeljük azokat, egybevetve más tapasztalatokkal. A másik oka az értékelés bizonytalanságának, hogy a szakképzés mindig ingadozik abban a tekintetben, hogy a pillanatnyi, vagy a várható jövőbeni igényeknek megfelelően képezzen-e. Nyilván más stratégiára van szükség akkor, ha a végzettek számára szabad munkahelyek állnak rendelkezésre, s más, ha – képzési iránytól függetlenül – az iskolából kikerülők számára alig kínál valamit a munkaerőpiac. Az előbbi esetben nagyobb nyomás nehezedik a szakmaszerkezet tekintetében a döntéshozókra annak érdekében, hogy a pillanatnyi igényeket elégítsék ki, ami rövid távon előnyös, de adott esetben konzerválhatja az ágazati struktúrát, lassíthatja az innovációt. Ellenkező esetben nagyobb a lehetőség a megújulásra, de egyrészt a megújulás konkrét formája nem mindig egyértelmű (a gazdaság jövőbeni igényei csak főbb vonásaiban láthatók előre), másrészt nehezebben megvalósítható, hiszen a gazdaság támogatási hajlandósága nyilvánvalóan kisebb. Mindezek miatt a nagyobb területi egységek szintjén két dolgot tehetünk:

- Rámutathatunk arra, hogy mely megyék képzési szerkezete felel meg egy-egy időszakban főbb vonalaiban a jövőbeli igényeknek.

- Megvizsgálhatjuk, hogy milyen területi sajátosságok alakultak ki, vagyis, hogy kirajzolódik egy-egy térség karaktere.

E két megközelítési mód szerint elemezzük a szakmunkásképzés szakmacsoport- szerkezetének változását az 1993 és az 1999-közötti időszakra vonatkozólag.

Az elemzés során tekintettel kell lennünk arra, hogy a szakmai képzés ebben az időszakban alapvetően átstrukturálódott. Ha csak arról beszélhetnénk, hogy a szakközépiskola átvette a szakmunkásképzés funkcióját, magasabb szintre emelve a szakmai vagy az ehhez illeszkedő közismereti képzést, akkor nagyon könnyű lenne a dolgunk. A változások azonban ennél lényegesen bonyolultabbak, s statisztikailag nagyon nehezen követhetők. Az adatokból kiderül, hogy a szakmunkásképzés korábbi iskolai formája alapvetően veszített jelentőségéből. A tanulók jelentősebb része ehelyett szakközépiskolákba került, más, kisebb részük a gimnáziumokat választotta. Az is tény, hogy a felsőoktatás kapui is megnyíltak, de nem voltak képesek felszívni a középiskolai expanzió következtében az ott végzetteket. A korábbinál nagyobb tömegű fiatal lépett ki az iskola kapuján szakképzettség nélkül, vagy olyan általános szakmai ismeretekkel felvértezve, amelyek még további szakmatanulást igényeltek. Vizsgálatok jelzik, hogy a gazdaság alapvetően az érettségizettek foglalkoztatását részesíti előnyben, ugyanakkor sok esetben hiányolja a konkrét és alapos szakmai ismereteket, termelési tapasztalatokat. Vagyis elsősorban azokat foglalkoztatja szívesen, akik műveltebbek, szélesebb szakmai ismeretekkel rendelkeznek illetve könnyebben szocializálhatók (hiszen a szakmunkásképzés egyre inkább a leszakadók, a hátrányos helyzetűek képzési útjává vált), de nem nélkülöznek olyan szakmai ismereteket, amelyeket az egyébként előnyben részesített fiatalok a középiskolai végzettség megszerzésével párhuzamosan nem szereznek meg. Ezt a feladatot valamilyen formában el kell látni, s ennek a funkciónak nincs egyetlen "klaszszikus" útja.

Az érettségit követő szakmunkásképzés, mint lehetőség benne van a rendszerben, de ez az út nem vált a szakképzés királyi útjává. Hogy miért nem, annak feltárása még várat magára, inkább csak szórványos tapasztalataink alapján mondhatjuk, hogy sem a kínálat, sem a tanulói kereslet nem értékelte fel ezt az utat. Az iskolák számára nyilván egyszerűbb, olcsóbb megoldásnak kínálkozott a tanulókért folytatott küzdelemben az expanzió más formái felé történő elmozdulás. Eleinte a gimnáziumi illetve a szakközépiskolai képzés felé történő elmozdulással, a későbbiekben a szakközépiskolai képzés megnyújtásával emelték a tanulólétszámot, biztosítva ezzel tanáraik foglalkoztatását illetve a "fejkvóta-szerzést". Ezzel párhuzamosan a tanulók olyan megoldások felé mozdultak inkább, amely kevésbé merev, s amely már némi jövedelmet, s ezzel nagyobb függetlenséget is eredményez számukra. Ennek tudható be, hogy az érettségit frissen megszerzettek tömegesen kerültek be a munkaügyi rendszerbe, s kevésbé számszerűsíthető, de

információnk van arról is, hogy sokan a munkahelyük révén szerezték meg a munkaadójuk által igényelt tudást.

A hagyományos szakmunkásképzés

Az 1993-as tanévre, vagyis arra az időpontra vonatkozó adataink szerint, amikor a gazdaság átrendeződése még csak kezdeti, nagyrészt a leépüléssel jellemezhető fázisban volt, a képzés szakmaszerkezete erőteljes területi sajátosságokat mutat. E területi sajátosságok elsősorban a nagyobb, vagyis sok tanulót képző szakmacsoportokban figyelhetők meg. A gépészet körébe sorolható szakmák képzése a nyugat-dunántúli és a dél-magyarországi régió megyéiben nem túl magas, a megyék egy részében – mindenek előtt a leg hamarabb fejlődésnek indult osztrák-szlovén határ menti térségben – kifejezetten alacsony. Hogy ez milyen mértékben magyarázható a korábban kialakult képzési szerkezettel, s milyen mértékben az akkor ezeket a szakmákat érintő általános recesszióval, nem tudjuk. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ezek a megyék kevésbé kényszerültek olyan szakmákban képezni, amelyekkel akkoriban nem nagyon lehetett mit kezdeni. Kérdés, hogy mit oktattak helyette, képesek voltak-e olyan területek találni, amelyek gazdasági helyzete a gépészeti szakmáknál többel kecsegtetett.

2. tábla

A képzés szerkezete a szakmunkásképzésben 1993-1999

	Gépészet	Vegyipar	Építőipar	Könnnyűipar	Közlekedés	Mezőgazdaság	Élelmiszeripar	Elektronika	Kereskedelem-vendéglátás	Szolgáltatóipar	Egyéb	Összesen
1993	25,8	0,4	12,0	20,4	0,8	4,0	4,0	5,9	14,9	6,9	5,0	100,0
1996	21,0	0,1	11,4	18,9	0,2	4,2	4,0	5,2	16,0	8,2	10,8	100,0
1999	19,4	0,2	12,8	17,6	0,2	3,3	5,1	6,2	23,3	8,5	3,4	100,0

Forrás: OM

Az adatok azt sejtetik, hogy a megyék legtöbbszörében azok a szakmák erősödtek meg, amelyek jelen voltak korábban is. A jövőbe mutató szakmai átrendeződéssel nem nagyon találkozhatunk. Három területet (elektronika, kereskedelem-vendéglátás, szolgáltatóipar) kiemelve, amely hosszabb távon nyilvánvalóan fejlődés előtt áll, azt tapasztaljuk, hogy ezek súlya csak egy-egy megyében, s azon belül is csupán egy-egy szakterületen emelkedik az átlagosnál lényegesen magasabbra két régióban.

A kelet-magyarországi régióban kevésbé jelentek meg ekkoriban az ígéretesebb jövő előtt álló szakmacsoportok szakmái a képzésben, bár egy-egy megyében, főként a recesszió által leginkább sújtott Borsodban és Szabolcs-

ban mintha már történt volna valami. A gépészet még sok megyében nagyon erősen jelen van, s jelen van a könnyűipar is, amely szintén nem tartozott (s azóta sem tartozik) a húzóágazatok közé. Az átstrukturálódást nyilván nehezítette a már említett gyenge gazdasági háttér, valamint, hogy a középiskolás korba lépő nagy létszámú korosztályok esetében a térség "kedvezőbb" (ebben az összefüggésben azonban lényegesen kedvezőtlenebb) demográfiai helyzete miatt kisebb volt az iskolafenntartók mozgástere. Mindezzel együtt a keleti országrész gépipari képzése változatlanul kiemelkedő arányú maradt

A kiindulópontnak vett 1993-hoz képest érzékelhető változás történt a következő három évben. Országosan jelentős mértékben visszaesett a gépészeti szakmák oktatása, és a kevésbé jelentős vegyipari szakmáké, ugyanakkor a szolgáltatási, valamint a kereskedelmi-vendéglátóipari szakmunkásképzés előrelépett néhány százalékkal. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott, hogy részben a szakközépiskolai képzés további előretörése, részben pedig kisebb korosztályok belépése miatt, megnyílt a mozgástér az iskolák előtt. Már nem volt szükség bármi áron elhelyezni a felvételre jelentkező tanulókat, s maguk a tanulók is befolyásolhatták már a képzés szerkezetét, hiszen kevésbé voltak már kiszolgáltatva a képzési kínálatnak. A nagyobb kínálatból választhattak, így azután gyakran előfordultak olyan esetek, mikor a meghirdetett képzések elegendő jelentkező hiányában el sem indultak.

Elsősorban a dél-magyarországi régióban került előtérbe a szolgáltatási illetve a kereskedelem-vendéglátás. Ez már arra utal, hogy az itteni települések az eddigtől gyökeresen eltérő irányban igyekeztek tapogatózni. Nyilván összefüggésben áll ez a gazdaság szerkezetváltásával is, de feltételezhető, hogy részben az oktatási intézmények útkeresése játszik ebben szerepet, mert – különösen a Dél-Dunántúlon – a gazdasági fellendülés nem indult be még ebben az időszakban.

A kelet-magyarországi régió alföldi megyéiben a gépipar kiemelkedő szerepe a képzésben megszűnt, ami szintén arra utal, hogy ez a térség már kevésbé számolt annak újjáéledésével, s inkább más irányba indult el. Hogy milyen irányba, az nem rajzolódott ki, egyértelműen még nem látható.

Az 1996-ot követő három évben az országos adatokat nézve a korábbi tendencia folytatódott, vagyis a gépészeti, a könnyűipari és a mezőgazdasági terület szakmái visszaszorultak, előtérbe kerültek viszont az építőipari és az élelmiszeripari szakmák, amelyek összefüggésbe hozhatók a gazdaság magára találásával. A már korábban fejlődésnek indult szakterületek tovább erősítették pozíciójukat, különösen a kereskedelem-vendéglátás, amely a szakmunkásképzésben résztvevőknek csaknem a negyed részét érintette már.

Az ország egyes térségei, egyes megyéi azonban nem követték a főbb irányt (3. tábla). Nagy általánosságban azt mondhatjuk a területi folyamatokról, hogy a képzés szerkezete hasonlóságot mutat a kilencvenes évek eleji, a sok tekintetben még a korábbi évtizedek sajátosságait tükröző képzési szerkezettel. Az arányok természetesen változtak, de az országos átlagtól való eltérés tekintetében sok a hasonlóság a két időpontban megfigyelt képzési szerkezet között.

A változások iránya és üteme ebben az időszakban is nagyon változatos képet mutat. Mégis, látszik egyfajta kibontakozás, elsősorban az elektronika, a kereskedelem-vendéglátás és a szolgáltatóipar területén, kisebb mértékben az építőipari szakmákat tekintve. A helyi adottságokhoz történő igazodás nyomai elsősorban a gépészeti és az élelmiszeripari területen érhetők tetten, ugyanakkor nem ismerjük a könnyűipari illetve a mezőgazdasági képzésben jelentkező különbségek hátterét, mindenek előtt egyes megyékben az e területeken folytatott képzés arányának növekedését.

A vizsgált időpontra kialakult képzési szerkezet mögött olyan folyamatok húzódnak, amelyek már a korábbinál is kevesebb kényszerű megoldást tartalmaznak. A gazdaság ebben az időszakban már kezdett talpra állni – bár térségenként különböző mértékben –, ami azt jelenti, hogy az iskolák egyre kevésbé kényszerülnek a sötétben tapogatózni, s egyre inkább a tényleges munkaerő-piaci igényekhez tudják igazítani a képzési szerkezetüket. Ugyanezt mondhatjuk a demográfiai folyamatok hatásáról. A csökkenő tanulólétszám továbbra is lehetőséget teremt a képzési szerkezet "fogyasztói" befolyásolására. Ebből adódóan egyre kevésbé van szükség az olcsó, illetve a tényleges munkaerő-piaci igények nélkül népszerű szakmák oktatására, a képzési szerkezet – nagy valószínűséggel állítható – egyre inkább leképezi a gazdaság igényét. Alátámasztják ezt az állítást azok a kutatások is (mint. pl. *Györgyi-Imre, 1997*), amelyek szerint a fenntartók korlátozzák a tanulói igények kielégítését, előtérbe helyezve a munkaerő-piac igényeit.

Mindez azzal a következménnyel is járt egyben, hogy az egyes megyék, az egyes térségek sajátos, s most már nem kevésbé a véletlentől, illetve a képzés költségeitől függő szakmaszerkezettel rendelkeznek. Természetesen mindenhol működnek az általában fejlődő szakterületek szakmái – adott esetben az országos átlagot – lényegesen meghaladóan, de sok esetben, különösen az ország kevésbé fejlett térségeiben, a gépészeti, könnyűipari, építőipari, élelmiszeripari képzés ismét viszonylagos jelentőségre tett szert. Az egyes, azonos régióhoz tartozó megyék nem sok hasonlóságot mutatnak, leszámítva talán a kelet-magyarországi régiót, amelyben a gépipari képzés több megyében is jelentős súlyú. Ezek a folyamatok arra utalnak, hogy a gazdaság szerkezetét a képzés – legalábbis rövid távon – alig-alig képes befolyásolni. A kilencvenes évek közepén az egyes térségek hiába próbáltak kitörni a képzés révén a hagyományos szerkezetből, vagy nem sikerült rátalálni a jövő lehetséges munkaerő-piaci igényeire, vagy pedig – s ez a valószínűbb – a gazdaság fejlődése elsősorban nem a munkaerő kínálatot veszi figyelembe, hanem ezen kívüli tényezőket, olyanokat, amelyek – mint pl. a rendelkezésre álló termelőeszközök, a korábban kiépült beszállítói és értékesítési kapcsolatok, stb. – nem engedik meg a túlzottan nagy ugrást a gazdaság szerkezetében (s így ennek konzekvenciái láthatók a képzés területén is). Egy-egy kisebb terület – város, kistérség – vonatkozásában lehetnek kivételek, de a spontán folyamatok jelentős része ilyen jellegű.

3. tábla

A képzés szerkezete a szakmunkásképzésben 1999/00

	OKJ össz.	Gépészet	Vegyipar	Építőipar	Könnyűipar	Közlekedés	Élelmiszeripar	Mezőgazdaság	Elektronika	Kereskedelem- vendéglátás	Szolgáltatóipar	Egyéb	Összesen
Budapest	15,9	12,7	0,1	10,0	13,1	0,3	4,7	1,9	7,3	32,3	11,7	5,6	100,0
Pest	6,2	27,4	0,0	12,8	17,7	0,0	4,9	1,8	4,5	19,6	10,4	0,8	100,0
Gy-M.-S.	4,8	15,2	0,6	15,3	13,4	0,3	2,0	3,3	4,6	19,8	5,1	20,4	100,0
Vas	2,7	15,0	0,0	15,0	28,0	0,0	7,5	4,7	3,0	16,3	8,7	1,7	100,0
Zala	2,6	18,0	0,0	8,6	19,9	0,0	3,0	5,0	5,0	30,7	9,3	0,5	100,0
Fejér	3,7	19,4	1,0	12,9	18,8	0,0	3,9	6,4	10,2	17,9	7,9	1,7	100,0
Kom.-E.	2,9	25,6	0,0	10,3	18,4	0,0	3,9	4,2	6,9	20,5	7,4	2,8	100,0
Veszpr.	5,5	13,6	0,4	15,5	17,4	0,0	9,0	1,3	6,7	28,6	4,3	3,1	100,0
Baranya	3,8	19,7	0,0	15,1	16,2	0,0	7,2	3,0	3,8	19,8	10,6	4,5	100,0
Somogy	4,1	20,4	0,0	11,4	12,4	0,0	6,6	6,0	4,8	32,3	5,5	0,6	100,0
Tolna	3,2	19,1	0,0	17,5	32,5	0,0	2,2	4,4	2,7	15,2	4,9	1,5	100,0
Bács-Kk.	5,8	19,2	0,1	12,7	18,7	0,0	8,4	4,6	6,5	20,6	7,5	1,7	100,0
Békés	5,0	20,6	0,0	8,5	19,5	0,0	5,3	4,3	5,8	23,5	8,5	3,9	100,0
Csongrád	4,7	20,0	0,2	17,0	18,0	0,2	6,0	1,5	4,5	22,5	7,4	2,5	100,0
Hajdú-B.	5,6	26,5	0,0	11,1	20,6	0,0	3,7	3,9	7,1	18,9	6,6	1,7	100,0
J.-Nk.-Sz.	4,6	22,8	0,0	11,1	21,2	0,0	2,7	4,0	3,4	26,8	8,0	0,0	100,0
Szabolcs	5,7	20,9	0,3	12,7	20,4	0,0	4,6	3,5	7,8	21,1	8,7	0,0	100,0
BAZ	7,1	23,0	0,3	12,6	13,9	0,4	5,4	3,0	10,5	17,7	9,1	4,0	100,0
Heves	3,6	19,7	0,0	19,0	12,9	0,8	4,2	3,4	7,1	24,4	6,5	2,0	100,0
Nógrád	2,5	21,9	0,0	15,4	18,9	0,0	5,6	1,2	4,7	12,3	16,3	3,6	100,0
Országos	100,0	19,4	0,2	12,8	17,6	0,1	5,1	3,3	6,2	23,3	8,5	3,5	100,0

Forrás: OM

Külön kell foglalkoznunk az előzőek során az "egyéb" szakterületek közé sorolt képzésekkel. Ezek aránya összességében nem túl jelentős, de zömmel olyan képzések kerültek ebbe az utolsó vizsgált évben, amelyek – ha nem is válnak tömegessé, de – mindenképpen várható elterjedésük. Igaz, ugyan, hogy inkább a szakközépiskolai képzés keretein belül oktatják ezeket, de megjelenhetnek a hagyományos szakmunkásképzésben is, egyes esetekben kiemelkedő mértékben. Ezekkel inkább csak egy-egy iskola próbálkozik, bevezetésük háttere, az elhelyezkedési lehetőségek még bizonytalanok lehetnek, ezért ezt a "szakmacsoportot" még a kialakulatlanság jellemzi.

A szakközépiskolai képzés

Az 1993-as kiinduló évben a gépészeti szakmacsoportba tartozó szakmák oktatása volt a legjelentősebb országosan. Hat évvel később – igaz magassabb tanulószámmal viszonyítva – csaknem a felére esett vissza

ezeknek a szakmáknak az oktatása. Valamivel kisebb mértékben a többi ipari szakma többsége is visszaszorult, a szolgáltatások közül pedig az egészségügyi és a szociális szolgáltatások körébe sorolt szakmák részesedése esett vissza. Az ipari szakmák közül egyedül a könnyűipar lépett előre valamelyest a második hároméves időszak alatt.

A sikerágazatok: az informatika, amely csaknem ötszörösére növelte a tanulói létszámának arányát, s ezzel – az adott csoportosításban – a negyedik legfontosabb területté lépett elő, megközelítve a gépészeti képzést, illetve a kereskedelem-vendéglátás, amelynek növekedése kevésbé látványos ugyan, de az évtized végére már a legfontosabb szakterületté vált, minden ötödik szakközépiskolás tanulót érintve. A közgazdasági és ügyviteli szakterület kissé emelve a részesedését megőrizte második helyét a szakmacsoportok rangsorában, ugyanakkor lassú fejlődése azt jelzi számunkra, hogy ez a terület már túljutott fejlődése csúcspontján. A munkaerő-piaci tapasztalatok is azt jelzik, hogy sok térségben már túlkínálat van az ilyen végzettségű szakemberekből, s mindemellett a szakközépiskolákban végzetteknek a tanfolyami képzésben részt vettekkel is konkurálniuk kell a munkaerőpiacon.

Az 1993-as évben a szakmaszerkezet nehezen áttekinthető területi megoszlást követ. A képzésben vezető szerepet játszó gépészet terület adatai azt jelzik, hogy a dunántúli megyék egy részében ugyanúgy kiemelkedik ez a terület, mint az észak-alföldön, de míg az előbbiekben (Komárom-E. megye kivételével) inkább arról beszélhetünk, hogy az e-területen folytatott képzés a szakmunkásképző iskolák helyett folyt a szakközépiskolákban, az utóbbi térségben mindkét iskolatípusban kiemelkedő mértékű volt a szakterület részesedése. Jellemző, hogy minden régió egy-egy megyéjében kiemelkedik egy-egy, a későbbiek során országosan fejlődésnek indult szakmacsoport.

A következő vizsgált időpontban a gépészeti képzésben nem történt jelentősebb átrendeződés. A könnyűipari képzés azonban előtérbe került néhány dunántúli megyében, sejtethetően a munkaerő-piaci igények hatására. Meg kell említeni a kereskedelem-vendéglátás területén történő előrelépést Heves és Nógrád megyében. Az előbbiben a szakmunkásképzésben hasonlóan magas az aránya e szakterületnek, ami arra utal, hogy az itteni iskolák tudatosan igyekeztek a megye jelentős idegenforgalma által gerjesztett munkaerő-piaci lehetőségekhez alkalmazkodni. Nógrád megyében viszont inkább arról beszélhetünk, hogy a képzés a szakmunkás szintről a szakközépiskolai szintre került át. Az informatika jelentőségét jó néhány megye iskolája felfedezte, köztük olyan megyéké is, amelyekben a gazdaság még nem indult fejlődésnek ebben az időpontban. Kevésbé mondható el ugyanez a közgazdasági-ügyviteli szakterületről, amelyben a képzés inkább a főváros körzetében jelentős, máshol átlag körüli, vagy inkább alacsony. Úgy tűnik, hogy itt a konkrét munkaerő-piaci igények döntenek, míg az informatika területén a szakterület iránti tanulói érdeklődésre és a jövőbeni igényekre alapozva indult el a fejlődés.

Ami a két időpont közötti változások irányát, illetve a mértékében lévő különbséget illeti, óriási az eltérés a megyék között. Ezek az eltérések elsősor-

ban azokon a szakterületeken jelentkeznek, amelyek összességükben kisebb jelentőségűek, s így a képzési szerkezetet összességükben alig befolyásolják. Gondolunk itt elsősorban az informatikai területen folyó képzésre, amelyben (az átlagos 2,3-szoros arányemelkedés mellett) találkozunk olyan megyével, ahol semmi sem történt (Pest), s olyannal is, amelyben a szakmacsoport részesedése 14-szeresére nőtt a három év alatt (Vas). Ekkor a különbség természetesen már a "végeredményt" tekintve is éreztette a hatását: Pest megye az informatikai oktatást tekintve az élmezőnyből a közepes megyék közé csúszott vissza, Vas pedig a leszakadók közül az élbolyba került.

Az évtized végére az előző időponthoz képest kisebb változások történtek. A gépészeti szakterületen a korábban kiemelkedő megyék továbbra is az átlagosnál magasabb arányban képeznek. A közép-és dél-dunántúli megyékben visszaszorult a többi nehézipari szakma, s néhány megye az informatikai képzését fejlesztette az átlagosnál magasabb mértékben. Az adatok azonban azt tükrözik, hogy az átrendeződés kisebb mértékű volt, mint a szakmunkásképzés esetében. Ezt három tényezővel magyarázzuk:

- A szakmunkásképzés területén a kilencvenes évek közepén több kényszermegoldás született, mert a képzési szerkezetet erőteljesen befolyásolta a rendelkezésre álló gyakorlati képzőhely-választék. A szakközépiskolai képzésben nem volt szükség ilyen átmeneti megoldásra, s ennek a későbbi korrekciójára.
- A szakközépiskolai képzésben a kisebb jelentőségű a szakmaválasztás, mert a felsőfokú továbbtanulás lehetősége is befolyásolja a jelentkezőket.
- A szakközépiskolai képzés rendszerének átalakulása miatt, az 1999/2000-es tanévre vonatkozó adatok a két ill. három évvel korábbiak szakmaválasztási szerkezetét mutatják, a később belépők a *pályorientált* kategóriába kerültek.

A szakmaszerkezet arra utal, hogy a gazdaságilag kevésbé fejlődő, de a korábban kisebb sokkhatást ért alföldi megyékben a tanulói kereslet kevésbé csökkent a nehézipari képzés iránt, mint az ország más térségeiben. (Természetesen soha nem tudjuk pontosan, hogy az adott képzési szerkezet milyen mértékben tulajdonítható a keresletnek, illetve a kínálatnak, de tudjuk, hogy ebben az időszakban már nem nehezedett olyan tanulói nyomás az iskolákra, mint korábban, ezért feltételezhető, hogy a tanulók erőteljesen befolyásolhatták a kínálatot.) A nyugat-dunántúli megyékben ezzel ellentétben a gazdasági fellendülésnek tudható be, hogy a nehézipari képzés megmaradt, valamint annak, hogy ezeken a szakterületeken a szakmai képzésből nagyobb szeletet hasít ki a szakközépiskola, míg máshol (pl. Észak-Magyarországon) inkább a szakmunkásképzés vállalja fel ezt a szakmacsoportot.

Az 1999/2000-es tanévben mind a szakközépiskolai, mind a szakmunkásképzésben a tanulmányok első két évét az orientációs szakasz képezi, ezért ebben a tanévben a szakközépiskolai tanulók majdnem egyharmada (91 ezer az összesen 242 ezerből), a szakmunkástanulóknak pedig a fele (55 ezer a

110 ezerből) nem sorolható be szakirány szerint. Ennek következtében a legutóbbi vizsgált tanév szakmai szerkezetének alakulása csak korlátozottan vethető össze a korábbi évekkal.

A hagyományos, ipari termeléshez kötődő képzés volumene a szakközépiskolában nagy mértékben csökkent, de a szakmunkásképzésben megtartotta pozícióit. Növekedett, illetve viszonylag magas maradt a közgazdasági és kereskedelmi képzésben részt vevők aránya az érettségit adó képzésben, s új elemként jelent meg az informatikai szakirány. A szakmunkásképzésben a gépészeti és építőipari képzés nagyságrendileg azonos maradt, növekedett a kereskedelmi képzés és erősödött a biztonsággal és vegyes szolgáltatással kapcsolatos képzés terjedelme.

Az érettségit adó iskolákban a nem termeléshez kötődő egyes képzési irányok kaptak nagyobb teret, csak az – amúgy jelentősen visszaszoruló – szakmunkásképzésben maradtak viszonylag terjedelmesek a hagyományos ipari ágazatokhoz kapcsolódó képzések. Azaz a szakképzés szerkezetében bekövetkezett változások elsősorban az érettségit is adó képzés expandálásának következménye, ugyanakkor a szakmunkásképzés szerkezete – a drámaian csökkenő részvételi arányok mellett – alapvetően nem változott.

Végeredményben a középfokú szakképzés szerkezetében dominánssá váltak az emberközi kapcsolatokat és a modernebb ismereteket kívánó, elméletigényesebb irányok. Ez a fejlődés – ha következtetésünk helytálló – minden bizonnyal alapja lehet az érettségi megszerzése iránti igények növekedésének és a további felsőoktatási expanciónak. Bár a tendencia pozitív vonását emeltük ki, nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a gazdasági háttér bizonytalansága is okozhatja a korábban népszerű szakirányok vonzerejének csökkenését. Ugyanis a kérdés minden helyzetben felvetődhet, amikor egyes képzési irányokba való beiskolázásról, vagy azoknak fenntartásáról/megtelepítéséről van szó: a gazdaság mely területén fogja tudását kamatoztatni az egyén, milyen területhez alkalmazkodjék egy-egy térség szakképzése. Ha csökken a termelés, és nincsen a térségben húzó gazdasági ágazat, akkor sürgős megoldást kínálhat a kiterjedő elméleti képzés, az elnyújtott pályaorientáció, egyáltalán a fiatalok minél hosszabb ideig tartó "parkoltatása" az iskolarendszer keretei között. A folyamatot tehát nem lehet egyértelműen kedvezőnek ítélni és láttatni.

Ha most területileg vesszük szemügyre ezeket a szakirányokat, akkor ambivalenciánk megerősödhet.

Észak-Alföld

A régió az 5. sz. térkép tanúsága szerint stagnáló és lemaradó-leszakadó térségeket tömörít – fejlődő, különösen dinamikusan fejlődő nem található közöttük. Korábban jeleztük, hogy a régióhoz tartozó megyék középfokú oktatásában nagy arányú a gimnázium részesedése, kisebb mértékű a szakközépiskola.

A kiemelt szakközépiskolai irányok közül 1993-ban a *gépészet* volt az egyetlen, melyben a tanulók aránya jelentősen felülmúlta az országos átlagot (24-27%), minden más területen jelentős volt az elmaradás. 1996-ban a helyzet annyiban változott, hogy Hajdú-Biharban és Jász-Nagykun-Szolnok megyében az elektrotechnikai szakirányok kis mértékben meghaladták az országos átlagokat. Az évtized végén még mindig a gépészeti szakirányokban folytatott képzés maradt a legnagyobb súlyú, ám az országosat kissé meghaladó mértékben növekedett az elektrotechnikai és az informatikai képzés.

A szakmunkásképzést 1993-ban az jellemezte, hogy az országos átlaghoz hasonlóan magas volt a gépipari, építőipari, de jelentősen magasabb a könnyűipari képzés, minden további szakirányban az országosnál valamivel kisebb arányban képeztek. Ez a tendencia az évtized végére annyiban változott, hogy az országosnál jelentősen magasabb a gépészeti és a könnyűipari képzésben részt vevők aránya. Valószínűleg a gazdasági szerkezet gyengeségére és torzulásaira utal, hogy miközben a mezőgazdasági szakképzés meghaladja az országosat, az élelmiszeripari jelentősen elmarad tőle.

Észak-kelet Magyarország

A régióra szintén a leszakadó és stagnáló térségek túlsúlya jellemző, itt azonban egyetlen dinamikus kistérség mellett néhány fejlődőt is találunk. Középfokú szakképzési szerkezetét – a hagyományosan mezőgazdasági jellegű Észak-Alfölddel szemben – 1993-ban még nem jellemezte a gépészet dominanciája, az elektronikai képzés Borsodban jelentősen meghaladta az országos átlagot, de a régió többi megyéjében ugyancsak jelentősen elmarad. Mindkét további vizsgált évben – ebben a tekintetben az előbbi térségre hasonlít – a gépészeti képzésben résztvevők aránya már magasabb az átlagosnál, más képzések egy-egy megyei kivétellel követik az országos arányokat, illetve a térség nagy részének képzése elmarad azoktól, különösen feltűnő Heves és Nógrád hátránya az elektrotechnikai, az informatikai, a közgazdasági képzésben, de Borsod megye is éppen csak eléri ezeket az átlagokat ezekben a szakirányokban.

A szakmunkásképzésben is az országos arányokhoz viszonyítva hasonló arányokat találunk. Jellemző a gépészeti képzések növekvő súlya a három vizsgált évben, az országos átlag fölé emelkedik az építőipari, sőt a könnyűipari képzésben résztvevők aránya is. Heves megyében az évtized végén a kereskedelem és a vendéglátásban képzettek aránya, Nógrádban pedig a biztonsági és szolgáltatóipari képzés aránya emelkedik ki.

Dél-Alföld

A régiót a felzárkózó gazdaságú térségek sűrűsödése jellemzi, és ebben a tekintetben élesen elválik a rosszabb helyzetű keleti régiók és a Dél-Alföld között. Nézzük, hogyan jelenik meg ez a régió szakképzési szerkezetében!

Az előbb bemutatott két régióban a gépészeti képzés emelkedik ki. Ezekbe a térségekben ez a szakirány már 1993-ban is csak Békés megyében haladja meg az országos átlagot, de 1999-re ott is az átlagos érték alá csökken. Az elektronikai Csongrádban egy kiemelkedően magas szintről csökken az átlag közelébe, míg az informatikai szakirány is csak Békés megyében fejlődik az átlag szintjére. Bács-Kiskunban a közgazdasági és a kereskedelmi képzés emelkedik ki, egyéb jellegzetes profilt nem találunk a térségben.

A szakmunkásképzés szerkezete a vizsgált szakirányokban az országos átlagokhoz közelít. Azt mondhatnánk, hogy a régió szakképzési szerkezete visszatükrözi az országét – kis iróniával úgy is fogalmazhatunk: egy felzárkózó ország szakképzési szintjeit és szakirányait látjuk viszont a Dél-Alföldön.

Központi régió

A Budapest és Pest megye alkotta régió – a főváros és agglomeráció dinamikusan fejlődő területével – szakképzési szerkezetét tekintve is eltér mindhárom keleti térségétől.

A szakközépiskolai szakirányok közül az országos átlagot jelentősebben az elektrotechnikai, az informatikai, valamint a kereskedelmi képzés haladja meg, más szakirányban inkább elmarad attól. Ezek a szakirányok Pest megyében sokkal kevésbé jelentősek, ám más vonatkozásban a megye szakképzése inkább a fővároséhoz hasonlít, mint az eddig bemutatott régiókéhoz:

A szakmunkásképzés szerkezete viszont nem tér el ilyen mértékben más régiókéitól – ám gondoljunk vissza arra, hogy a térség szakmunkásképzése a korábban is alacsony szintről még vissza is fejlődött. A megmaradt szakmunkásképzésben különösen feltűnő, hogy az évtized elején a gépészeti képzés csaknem az országos átlagot érte el Budapesten, míg Pest megyében egyike volt az ország legmagasabb arányának. A kereskedelem és vendéglátás a fővárosban már az évtized elején is a legnagyobb súlyú képzések közé tartozott, s jelentőségük 1999-re tovább nőtt. Az építőipari képzés – szemben a könnyűiparival – az egész évtizedben az országos átlagot közelítette meg.

Közép-Dunántúl

A Dunántúl középső részében egyaránt találunk dinamikusan fejlődő és fejlődő térségeket, de néhány stagnálót is. Mint a fentiekben már láttuk, a régióhoz tartozó megyék középfokú iskolái és továbbtanulóinak megoszlása egyaránt viseli a viszonylagos elmaradottság és a fejlődés jeleit.

A kiemelt szakközépiskolai szakirányok megoszlása is ezt a sokféleségét mutatja. Az átlagnál magasabb volt és maradt a gépészeti szakirány, amelyet 1993-ban még csak a Komárom-Esztergom megyében, 1999-ben már Fejér megyében is kiugró súlyú elektronikai képzés egészít ki. Feltűnő, hogy Fejér megyében az évtized végén az országos átlagot jelentősen meghaladó mértékben folyt informatikai képzés.

A szakmunkásképzésben a gépészeti képzés az átlag közeli arányú az évtized végén, bár Komárom-Esztergom megyében még jelentősen meghaladja az országos átlagot. Építőipari képzése is változatlanul kiterjedt, sőt a könnyűipari területen folyó képzés is, az egyetlen, Fejér megyei kivételével. Más területeken az országos átlaghoz közeli arányok és tendenciák jellemzik a régiót.

Nyugat-Dunántúl

Az ország legnagyobb összefüggő régiója, amelyet dinamikusan fejlődő és fejlődő térségek alkotnak, s tesznek együttesen – Budapest és térsége után – a legfejlettebb országrésszé. Persze ez a régió sem egynemű, hiszen dél-nyugati területein – Vas és Zala megyében – rosszabb helyzetű térségek sorakoznak.

Várakozásunkkal szemben a szakközépiskolai szakmai szerkezet csak kis mértékben tér el az országos arányoktól, s az eltérés is inkább olyan irányú, amelyet más régiók esetében negatívan minősítettünk. Azaz a gépészet aránya meghaladja, az elektrotechnikai és az informatikai szakirány pedig nem éri el az átlagos méreteket. Ugyanígy kevésbé kiterjedt a kereskedelmi képzés is. Csak a vendéglátási-idegenforgalmi képzés aránya haladja meg Győr-Moson-Sopron megyében csekély mértékben, Zala megyében jelentősen az átlagokat. A szakképzési szerkezetben nem volt nagyobb mértékű elmozdulás az évtized eleje óta.

Ezzel szemben a szakmunkásképzés szakirányainak szerkezete eltér az országos képtől, és pedig feltevésünket legalább részben megerősítve. A gépészeti képzés aránya az országosnál kisebb és az időszak végére nagy mértékben tovább csökkent. Az építőipari képzés részesedése nagyobb és – Zala megye kivételével – növekedett is, itt a kereskedelmi és a vendéglátásra irányuló szakképzésben történt jelentősebb fejlődés.

Dél-Dunántúl

Szemben a Dunántúlról alkotott sztereotípiákkal, az országnak ez a régiója jelentősen elmarad a Dunántúl többi részétől: egyedül itt találunk leszakadó kistérségeket, több stagnáló és kevés fejlődő területe van. Tolna inkább fejlődő, Somogy és Baranya nagy része stagnáló és leszakadó, a térségben egyedül Pécs városa az, amely az indikátorok szerint dinamikusan fejlődött.

Szakközépiskolájában 1993-ban magas arányt képviselt az egészségügyi és – Baranya kivételével – a közgazdasági képzés. Az átlagot alig haladta meg a gépészeti képzés, Baranya megyében viszont jelentős arányt képviselt az elektrotechnikai képzés. 1999-re a helyzet annyiban változott, hogy az átlagos szint alá csökkent a gépészeti, sőt az elektrotechnikai képzés is, s elmaradt az átlagtól az informatikai képzés. Csak a közgazdasági képzés őrizte meg szerepét.

A szakmunkásképzés talán meglepő módon jobb helyzetre és változásokra utal. A gépészeti képzés 1993-ban még az átlag körüli arányú volt, 1999-ben már elmaradt az átlagtól. Fordítva történt az építőipar esetében, amely alacsony arányról emelkedett az országos átlag fölé. Figyelemre méltó még, hogy a kereskedelem területén oktatott szakmai képzésben résztvevők aránya mindhárom megyében meghaladja az országos átlagot. Somogy megyében pedig a vendéglátásban képzettek aránya legmagasabb az országban. Ez a – nyilván a somogyi Balaton-parttal magyarázható – kevés példák egyike a szakképzés rövid időn belül történt adaptivitására. (1993-ban még a szakképzés 10%-a, 1999-ben már 20%-a történt a vendéglátásban.)

Az oktatási rendszer vizsgált szintjén az expanzió lefolyásában három területi típust figyelhetünk meg.

- Az egyik olyan helyzetben történik, amikor a megfelelő korúak közel teljes körűen már korábban középfokon folytatták tanulmányaikat. Itt a szakmunkásképzésben részt vevők számának radikális csökkenése történt és pedig elsősorban oly módon, hogy a szakközépiskolát hódították meg a korábbi potenciális szakmunkástanulók, ennek következtében a szakközépiskolások aránya jelentősen megnőtt, de a gimnazistáké stagnált. Ennek a típusnak legtisztább modellje Budapest, de hasonló jellegű expanzió mutatkozott például Győr-Moson-Sopron megyében is, ahol viszont – nem utolsósorban a korábbi oktatáspolitikai hagyományok miatt – a jelen szakaszban a gimnáziumba (is) gyűrűzött át az expanzió.
- A másik az a területi-társadalmi típus, ahol még vannak jelentős "tartalékok" a középfokú továbbtanulásnak. A szakmunkásképzés e területeken nem csökkent az előbbihez hasonló ütemben, viszont rendkívül dinamikusán nőtt mindkét érettségit adó középiskola tanulóinak száma (ilyen például Jász-Nagykun-Szolnok megye).
- A harmadik típust azon területek alkotják, ahol valójában még el sem kezdődött az expandálódó szakasz, amelyet a viszonylag lassú terjeszkedés jellemez. Ilyen terület például Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, esetleg Baranya megye.

A szakközépiskolai és szakmunkásképzési szakmastruktúrákat a bennük részt vevő tanulók száma alapján elemezve mutattuk be az ország régióit, megyéit és kistérségeit. A kistérségek több indikátor alapján kialakított gazdasági és társadalmi fejlettségi modelljeit, illetve típusait alapul véve vizsgáltuk a képzési irányoknak az országos átlagokhoz mért viszonylagos súlyát. Bár igyekeztünk több szempontból mérlegelni, mégis azt kellett megállapítanunk minden egyes régió szakmastruktúrájának elemzése alapján, hogy *alig van kimutatható eltérés az igen különböző adottságú régiók között*. Ebből – ha elfogadhatók vizsgálatunk eredményei – az egyik levonható következtetés az, hogy a szakképzés rendszerének mindmáig nem sikerült kialakítania olyan magatartást, hogy alkalmazkodni tudjon a változó gazdasági környe-

zetekhez. A másik lehetséges következtetés pedig az lehet, hogy amíg nem látszanak vagy nem léteznek a lokális vagy regionális gazdasági szerkezet szükségletei, addig nem lehet "adaptív viselkedést" várni a gazdaság és a társadalom egyetlen szereplőjétől, így a szakképzéstől sem.

3.3 Szakképzés az iskolarendszeren kívül

A tanfolyami, vagyis az iskolarendszeren kívüli képzés a fejlett országokban erősödik. Ezt a folyamatot nehéz statisztikai adatokkal jellemezni, mert a tanfolyamok jellege, hossza különböző, számbavételük nem is mindig lehetséges. A nemzetközi statisztikák sem kiforrottak még.

A képzés jelentősége mindamellett nyilvánvaló. A technikai változásokhoz és a munkaerőpiachoz történő folyamatos alkalmazkodás, a munkanélküliségtől való menekülés, valamint – sok országban, így Magyarországon is – a középfokú (felső középfokú) közoktatásban való mind magasabb arányú részvétel, s ezzel párhuzamosan a közismereti képzés előtérbe kerülése, mind igényli a szakképzés tanfolyami rendszerű formájának elterjedését.

A statisztikák töredékesen írják le a változásokat, egyes jellegzetes folyamatok azonban kirajzolódnak.

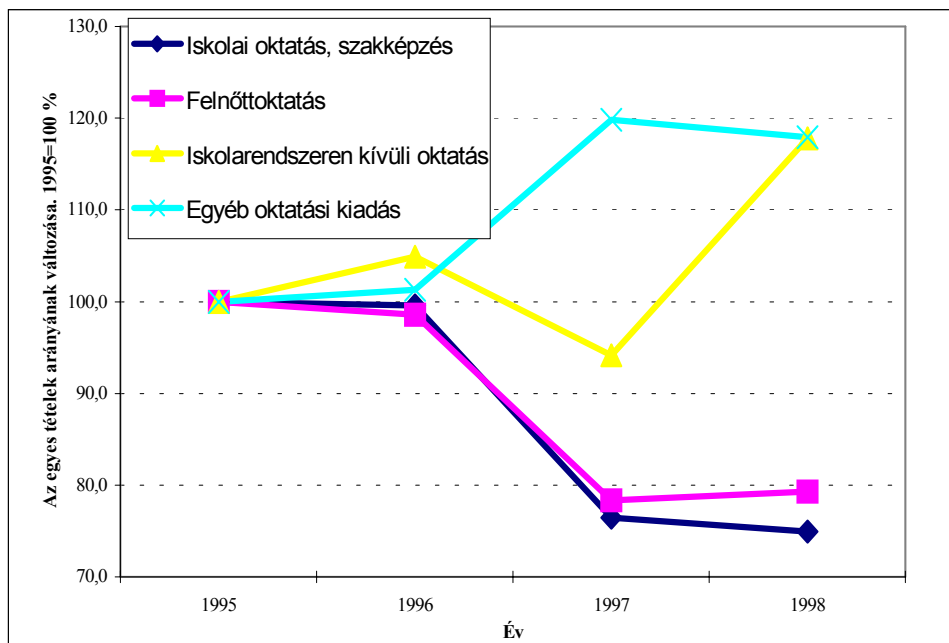
A kilencvenes évtized első felében az állami költségvetés kiadásain belül a szakmunkásképzésre fordított költségvetési kiadások részesedése lényegesen csökkent (3 év alatt mintegy 15%-kal esett vissza), a középiskolai oktatásra fordított kiadások aránya alig emelkedett, így a középfokú oktatás egészére fordított kiadások együttes részesedése is csökkent. Ugyanebben az időszakban a tanfolyami kiadásokra fordított állami támogatás súlya is visszaesett, de már 1996-ban emelkedni kezdett. Ekkor kezdődött e képzési forma felértékelődése.

Az évtized második felében – most már a tanulólétszám visszaesésével párhuzamosan – tovább csökkent az iskolai oktatás egészére fordított kiadások súlya. Ezzel ellentétben ingadozással ugyan, de emelkedett az iskolarendszeren kívüli képzésre fordított összegek részaránya, ami azt jelenti, hogy tovább erősödött a tanfolyami képzés jelentősége, vagy legalábbis állami elismertsége. Szerepet játszott ebben a tartósan magas arányú munkanélküliség, amely az ezt kezelő eszközrendszer fejlesztését vonta maga után a foglalkoztatási törvény 1995-ös módosítását követően.

Mindemellett az állami költségvetésben még ma is jelentéktelen az iskolarendszeren kívüli képzésre fordított összegek aránya. Ebből természetesen nem lehet következtetni a tanfolyami képzés jelentőségére, hiszen ezen a területen más finanszírozási források (vállalati, egyéni, stb.) jelentős részt vállalnak.

4. ábra

A költségvetés oktatási kiadásainak alakulása 1995-1998 között

Forrás: Statisztikai évkönyv, 1997, 1998.

Az iskolarendszeren kívüli képzés jelentőségére a résztvevők számából is következtethetünk, de az ezzel kapcsolatos adatok hiányosak. Leginkább a munkaerő-piaci intézményrendszer által támogatott képzések feltártak. Az ebben a formában résztvevők száma nem, de az aktív keresőkhöz viszonyított aránya jelentéktelen, országos átlagban kevesebb, mint 2%-ot tesz ki. Erre vonatkozóan megyesoros adatokkal is rendelkezünk. Eszerint, mint azt a (4. tábla) is mutatja, a munkaerő-piaci képzésben résztvevőknek az aktív keresőkhöz viszonyított aránya a vidéki régiókban alig tér el egymástól. A "rászorultság" elve alapján a megyék között elosztott munkaerő-piaci támogatásokból tehát a rászorultabb megyékben nem a képzésre, hanem egyéb eszközökre jut több.

Ennek megfelelően a munkaerő-piaci támogatási rendszer nem a képzés révén igyekszik a gazdaságilag hátrányosabb helyzetű régiókat kedvezőbb helyzetbe hozni. A gazdasági vállalkozások által, illetve az egyénileg finanszírozott képzésekről – regionális bontásban – nem tudunk semmit, de feltételezhető, hogy a rosszabb gazdasági helyzet kisebb tőkeerőt is jelent egyben, s így kevesebb fordítható a képzésre is, ennek megfelelően kisebb a fizetőképes kereslet.

Az iskolarendszeren kívüli képzés statisztikai elemzésére korlátozottabbak a lehetőségeink, mint az iskolarendszerű képzésére. Ugyanakkor fontosnak tartjuk legalább jelzésszerűen bemutatni, milyen szerepet tölt be az iskolarendszeren kívüli szakképzés a szakképzés egészében, s milyen területi sa-

játosságokkal találkozhatunk. Éppen ezért utalunk egy kiragadott időpont (2001. május) adatai alapján, hogy a szakképzésnek ez a mindinkább terjedő formája milyen társadalmi réteget, milyen térségeket, s milyen szakterületeket érint elsősorban.

4. tábla

A munkaerő-piaci képzésben résztvevők

	Aktív kereső	Támogatott munkaerő-piaci képzésben résztvevők száma	1000 keresőre jutó résztvevő	100 munkaerőre jutó résztvevő
Budapest	887400	8850	10,0	21,8
Pest	426300	5713	13,4	19,2
Főváros	1313700	14563	11,1	20,7
Fejér	191450	4545	23,7	25,3
Győr-Sopron	189550	1755	9,3	15,2
Komárom-E.	135100	3031	22,4	20,4
Vas	125050	2423	19,4	28,9
Veszprém	168050	3802	22,6	24,0
Zala	135200	2672	19,8	21,9
Észak-Dunántúl	944400	18228	19,3	22,6
Baranya	180050	3098	17,2	13,8
Bács-Kiskun	235200	3431	14,6	13,9
Békés	165050	5293	32,1	22,2
Csongrád	191500	3849	20,1	21,2
Somogy	146550	3503	23,9	20,0
Tolna	112500	2028	18,0	13,8
Dél-Magyarország	1030850	21202	20,6	17,5
Borsod-A.-Z.	317200	7142	22,5	12,3
Hajdú-Bihar	227900	5886	25,8	17,0
Heves	140850	2051	14,6	12,7
Jász-Nk.-Szolnok	177050	4095	23,1	16,4
Nógrád	97750	1662	17,0	11,6
Szabolcs-Szatmár-B.	217600	4775	21,9	11,1
Kelet-Magyarország	1178350	25611	21,7	13,4
Összesen	4467300	79604	17,8	17,2

Forrás: Munkaerő-piaci Információk. A foglalkoztatáspolitikai eszközök működése 1998-ban.

A jelzett időpontban csaknem 130 ezren tanultak ebben a képzési formában. A résztvevők mintegy 16%-ának sem középiskolai, sem szakmai végzettsége nincs, ez az a réteg, amely számára ez a képzési forma pótolja a korábbi tanulmányok hiányát. További 21%-uk gimnáziumi végzettséggel rendelkezik, s bár nem tudjuk, hogy közülük később valamilyen formában nem jutottak-e szakmai végzettséghez, feltételezhető, hogy jelentős részük a gimnáziumi végzettséget követően ebben a rendszerben igyekszik szakmai végzettséghez jutni. Feltételezésünket alátámasztják azok a nem szisztematikus adatgyűjtésből származó adatok, információk, amelyek azt jelzik, hogy az

elmúlt évtizede a felső fokon tovább nem tanuló, de gimnáziumban végzetek jelentős része vesz részt támogatott munkaerő-piaci képzésben, ami az iskolarendszeren kívüli képzés egyik döntő eleme. A felsőfokú végzettségűek részaránya elenyésző, ennek megfelelően jelentős a középszintű szakmai végzettséggel rendelkezők aránya.

Az ipari jellegű képesítések megszerzésére irányuló tanfolyamok elsősorban az alacsonyabb iskolai végzettségűek között jelentősek. A személyi szolgáltatási– kereskedelmi– vendéglátó- ipari– idegenforgalmi területen folyó tanfolyamokon is sokan vesznek részt, de a szakközépiskolai ill. technikumi végzettséggel rendelkezők körében valamivel kevésbé népszerű ez a szakterület. Az érettségizettek körében kiemelkedően népszerűek a gazdasági és az igazgatási témájú képzések, s valamivel kisebb mértékben, de szintén a legfontosabbak közé tartoznak a számítástechnikai jellegűek.

A négy, arányát tekintve jelentős szakterületen belül (gazdaság és igazgatás, számítástechnika, ipar, személyi szolgáltatás, kereskedelem, vendéglátás, idegenforgalom) jelentős térbeni különbségek tapasztalhatók, s bár egy hónapra vonatkozó adatokból nehéz általánosítani, néhány jellegzetességre azonban rá szeretnénk mutatni:

- A gazdasági-igazgatási jellegű képzések kiemelkedően magas arányban vannak jelen a fővárosban, de az adatok nem értékelhetők önmagukban: a nagyon alacsony Pest megyei értékek arra utalnak, hogy a két térséget ezen a területen különösen fontos egy egységként kezelni.
- Pest megyében magas a kereskedelem-vendéglátás részesedése, szemben az alacsony fővárosi adattal. Ez szintén a két közigazgatási egység közötti munkamegosztásra utal.
- Somogy és Heves megyében is alacsony a kereskedelem-vendéglátás területén tanulók száma, szemben az előbbi megye szakmunkásképzésre, az utóbbinak pedig a szakközépiskolai képzésre vonatkozó adataival. Ez arra utal – ami egyébként logikus is – hogy a három képzési forma kiegészíti egymást. Ha tehát képzési stratégiát nézünk egy-egy kisebb-nagyobb területi egységre vonatkozóan, akkor egységesen kell(ene) kezelnünk a különböző típusú intézményekben folyó képzéseket.
- Ez a komplementer jelleg részben igaz a számítástechnikai–informatikai képzésre is, bár markáns kivételt jelent Baranya megye, ahol egyik képzési formában sem jelentős ez a szakterület. Ennek magyarázatára nem vállalkozunk, helyszíni tapasztalatok nélkül nem bocsátkozhatunk feltételezésekbe.

5. tábla

Az iskolarendszeren kívüli képzésben résztvevők. 2001. május

	Gazdasági és igazgatási	Számítástechnika	Egészségügy	Ipari, műszaki, technikai	Mező-, erdő- és halgazdaság	Háztartás- gazdaság	Szállítás, hírközlés	Vendégl., kereske- delem, idegenforg.	Oktatás, kulturális, művészet	Egyéb ill. ismeretlen	Összesen
Budapest	34,2	10,4	5,1	18,7	0,1	0,3	0,0	12,9	3,1	15,0	100,0
Pest	4,7	22,5	0,8	28,3	1,0	0,0	0,0	36,2	0,0	6,5	100,0
Győr-Sopron	21,0	21,8	2,7	22,2	0,0	1,0	0,0	14,2	1,2	15,9	100,0
Vas	16,9	23,2	7,0	4,1	2,9	0,3	0,0	28,5	0,5	16,4	100,0
Zala	17,4	19,2	3,9	11,2	2,9	1,1	0,0	23,0	2,1	19,3	100,0
Fejér	14,8	12,2	1,9	32,5	1,2	2,4	0,0	28,1	2,5	4,3	100,0
Komárom	9,2	19,9	0,5	33,7	4,2	0,2	0,0	11,8	0,3	20,2	100,0
Veszprém	17,6	17,9	0,0	23,6	2,2	0,0	0,0	30,2	0,9	7,6	100,0
Baranya	15,9	12,2	2,0	29,6	6,8	0,7	0,0	16,7	1,0	15,1	100,0
Somogy	17,1	14,6	0,8	26,1	8,9	2,6	3,7	10,2	0,0	16,0	100,0
Tolna	17,2	7,3	1,2	11,5	9,3	2,9	0,0	33,2	0,5	17,0	100,0
Bács-Kiskun	12,9	16,6	2,0	11,7	4,2	0,0	0,0	34,6	2,3	15,7	100,0
Békés	15,8	11,5	1,0	8,3	1,1	0,0	0,0	33,8	1,7	26,9	100,0
Csongrád	12,7	20,5	6,2	11,3	4,6	1,0	0,0	32,7	1,7	9,3	100,0
Hajdú-Bihar	19,2	13,3	1,6	24,2	2,9	0,4	0,0	18,1	4,5	15,8	100,0
Szolnok	12,6	22,4	5,7	14,3	3,5	0,5	0,0	25,0	1,0	14,9	100,0
Szabolcs	24,3	8,8	0,8	16,1	6,8	1,7	0,0	26,4	3,2	11,9	100,0
Borsod	17,5	16,7	3,5	17,0	1,8	0,8	0,0	32,2	0,1	10,5	100,0
Heves	24,7	31,3	1,6	23,5	0,0	0,0	0,0	9,4	1,7	7,7	100,0
Nógrád	11,8	24,2	0,0	9,7	3,1	0,0	0,0	34,3	2,8	14,2	100,0
Azonosít- hatatlan	0,0	30,0	0,0	14,0	0,0	0,0	0,0	17,0	0,0	39,0	100,0
Összesen	20,1	15,5	3,1	18,8	2,7	0,6	0,1	22,5	1,8	14,7	100,0

Forrás: OM

3.4 A szakképzés szerkezetét befolyásoló tényezők

E fejezetben visszatérünk a dolgozat alapgondolatához, vagyis ahhoz a kérdéshez, hogy amennyiben a szakképzésben az általunk vizsgált megközelítésben vannak markáns regionális, illetve megyei szintű eltérések, ezek az adott területi egység térségfejlesztési stratégiájának a részei lehetnek-e, vagy pedig csak valamilyen rövid távú, esetleg kifejezetten a kényszer hatására született megoldások. A kérdés, illetve a válasz két elemre bontható:

- Vannak-e jellegzetes regionális eltérések?
- Ha vannak, milyen természetűek?

Az első kérdéssel kapcsolatban már utaltunk arra, hogy a *regionális szint nem artikulálódik*, s legfeljebb a hasonló háttérű problémákra adott hasonló típusú válaszok eredményezhetnek regionális jellegzetességeket. Mint láttuk, ezek mind az iskolaszervezet, mind a szakmaszerkezet szintjén nagyon halványan jelennek meg. Az iskolaszervezetet tekintve a fővárosi (központi) régió tér el alapvetően az ország más térségeitől, az utóbbiak között nagyon jellegzetes különbség nincs.

Ennek háttereként, magyarázataként utalnunk kell arra, hogy azokat a változásokat, amelyek a szakképzést a kilencvenes évben jellemezték, s amelyekre korábban utaltunk, alapvetően olyan tényezők indukálták, amelyek *országosan egységesek*, vagy közel egységesek voltak. Ezek sorában ki kell emelnünk a *jogszabályi* feltételeket illetve a *finanszírozás* rendszerét. Ez utóbbi ugyan nem egészen egységes reakcióra készítette a helyi önkormányzatokat, de hatása egyrészt a vizsgált területi osztályozás szerint, vagyis az ország egyes térségeiben nem eredményezett eltérő megoldást, másrészt az ezzel összefüggő döntések a szakképzést kevésbé érintik (inkább csak a fenntartói szerkezetben hoztak változást).

A *demográfiai viszonyok* döntően alakították, módosították az oktatási szerkezetet az iskolarendszerű oktatásban. Az iskolák és a fenntartók lépéseit jelentős mértékben meghatározta a középiskolás korba érő fiatalok számának alakulása. Igaz ugyan, hogy mind számukban, mind az oktatás iránti igényeiket tekintve tapasztalhatók regionális eltérések, de ezek sokkal *kisebb hatásúak* voltak, mint a létszámváltozás országos tendenciái. A kilencvenes évek elején a nagy létszámú korosztályok beiskolázási igénye ugyanúgy hasonló lépésekre készítette a helyi döntéshozókat, mint a későbbi létszámcsökkenés. Ez nem jelenti azt, hogy az iskolaszervezetben a régiók teljesen egyformák lettek volna, de azt igen, hogy a *folyamatok iránya* nagyon is *hasonló* volt. A folyamatok irányának egységességét nagymértékben elősegítették azok a jogszabályi változások, amelyek a középfokú oktatás expanzióját tűzték ki célul, s amelyek megvalósulásában mind a fenntartók, mint az iskolák alapvetően érdekelték voltak. Ugyanez mondható el a képzés iránti keresletről is, amely a *magasabb szintű oktatás irányába* tolódott el országszerte.

Előzetesen a *gazdaság* oldaláról vártunk erős regionális hatásokat. Várakozásaink csak részlegesen teljesültek. A legkülönbözőbb vizsgálatok jelzik, hogy a gazdasági vállalkozások a szakmákat tekintve igen, de az iskolarendszert érintő kérdésekben nem fogalmaznak meg térségenként eltérő igényeket. Sem közvetlenül, sem közvetve. Ez utóbbi alatt azt érjük, hogy többé-kevésbé egységesen a legalább középfokú végzettségűek alkalmazására törekednek, s könnyebben lemondanak a konkrét szakmai végzettségről. A tanulói igények is felértékeltek a középiskolát, s ezen belül is a szakközépiskolát. A gimnázium, bár jobban előtérbe került, mint korábban, nem tudott komolyabban teret hódítani egyetlen régióban sem, sőt, ahol – mint néhány kelet-magyarországi megyében – kényszerűségből előre tört a kilencvenes évek közepén, ott is megtorpant a fejlődés.

Mindezek alapján beszélhetünk a főváros és környéke, vagy Nyugat-Dunántúl előnyösebb helyzetéről, a gazdaság igényeit inkább kielégítő szakképzésről, de nincsenek olyan jelek, amelyek arra utalnának, hogy az ország keleti, esetleg déli régiója alapvetően más úton indult volna el a középfokú oktatásban, illetve ezen belül a szakképzésben.

Az iskolaszervezetet tekintve az egyes megyék között sincs – ugyancsak a fenti okokra visszavezethetően – egyértelműen kirajzolódó sajátos út. Megítélésünk szerint szerepet játszik ebben az is, hogy a megyék többsége nem rendelkezik igazi oktatásfejlesztési koncepcióval, illetve az, hogy talán az utóbbi néhány évet leszámítva, a gazdaság fejlődési útjait tekintve teljes volt a bizonytalanság. Formális koncepciója természetesen minden megyének van, de ezek gyenge lábakon állnak, jövőképüket inkább csak a pillanatnyi tanulói igények extrapolálása illetve az országos koncepciókban megfogalmazott elvárások alakítják.

Hogy mégis vannak eltérések az egyes megyék között az leginkább a kiinduló állapotra vezethető vissza, vagyis arra, hogy a tanulói igényeket illetően mások és mások a hagyományok az ország egyes megyéiben. A tendencia azonban egyértelmű: a szakközépiskolai oktatás erősödése, a képzési időszak megnyújtása. Ami nagyon hiányzik: nem igazán rajzolódik ki az iskolarendszeren kívüli oktatás beépülése a képzési rendszer egészébe. Akár az élethosszig tartó tanulás eszméjéből indulunk ki, akár azokból a praktikus megfontolásokból, ami a munkaerőpiacon való érvényesülés szempontjából értékeli fel ezt a képzési formát, nem rajzolódnak ki jellegzetes, s valamilyen koncepcióra utaló eltérések.

A *szakképzés szakmai szerkezetét* illetően némileg más kép rajzolódik ki. Egyrészt megfigyelhető néhány szakterület általános felértékelődése, másrészt, elsősorban a vizsgált évtized második felében, a hagyományos szakterületek jelentek meg ismét karakteresebben. Ez arra utal, hogy a gazdaság szakmai igényei domináns tényezők. Ebben az időszakban ugyanis már sem a tanulók, sem az iskolák nem mozogtak olyan erős kényszerpályákon (mint korábban), ami befolyásolhatta őket a szakmaválasztásban, illetve a szakmai kínálat alakításában.

Hogy az iskolarendszer mennyire tudja figyelembe venni a munkaerőpiac igényeit, az minden bizonnyal függ attól, hogy a munkaerőpiacnak mekkora a felvevőképessége (a végzett tanulók mekkora része tud egyáltalán elhelyezkedni). Azokban a megyékben, amelyekben a munkanélküliség kisebb, a szakképzés szakmai szerkezete nyilván jobban tükrözi ezeket az igényeket, erre utal az is, hogy ezekben a megyékben gyakran megerősödtek (vagy kevésbé szorultak vissza) a korábban kevésbé népszerű szakterületek. Másutt viszont találkozunk olyan megoldásokkal, amelyek arra utalnak, hogy még mindig jelentős az alibi képzés. Ilyennek tulajdonítjuk például egy komoly idegenforgalommal nem rendelkező, csekély vásárlóerejű lakossággal bíró megyében a kereskedelmi-vendéglátóipari képzés magas arányát.

Az iskolarendszeren kívüli képzés finanszírozása ma jelenleg olyan forrásokból történik, amelyekben erőteljesen megjelenik egy-egy térség gazdasági

ereje. Az állami támogatás alapvetően a munkanélküliek képzésére szorítkozik, de még ezen a területen sem képes kompenzálni a térségi hátrányokat. Tudjuk, hogy ez jelenleg a munkaerő-piac igényeit is tükrözi, ugyanakkor rá kell mutatnunk arra, hogy amennyiben hosszabb ideig megmarad ez a tendencia (márpedig a munkanélküliség tekintetében a három legrosszabb helyzetben levő megyében alig csökkent a munkanélküliség az utóbbi években, a gazdaság általános fejlődése ellenére), akkor ezek a térségek a lakosság képzettségét tekintve elmaradnak az országos szinttől. A legfőbb gond, megítélésünk szerint, hogy e lemaradás statisztikai számbavétele még csak nem is lehetséges. A jelenlegi statisztikai rendszer csak a formális végzettséget tartja nyilván, holott – éppen a középfokú képzés horizontális szerkezetének átalakulásával párhuzamosan – megnő, meg kell hogy nőjön az iskolarendszeren kívüli képzés szerepe.

A tanfolyami képzésnek látható egyfajta puffer szerepe. Ez alatt azt értjük, hogy igyekszik betömni azokat a réseket, amelyek a munkaerőpiac igényei és a szakképző iskolarendszer által kibocsátott munkaerő-kínálat között keletkezett. Ez részben természetes dolog, hiszen az iskolarendszernek, amellet, hogy egyre kevésbé vállal érdemi szakképzést, mindig is van egyfajta tehetetlensége, a tanfolyami képzésre pedig éppen a rugalmasság jellemző. Ugyanakkor, ha nagy az eltérés az iskolarendszerű illetve az azon kívüli képzés belső, szakterületek szerint szerkezetében, az utal arra, hogy – az ebben érintett megyékben – az iskolaszervezet túlon túl merev, illetve a képzés irányát illetően bizonytalan.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a kilencvenes évek folyamán olyan folyamatok zajlottak le, nagyrészt helyi szintű döntésekre épülve, amelyek a szakképzési rendszert a korábbinál rugalmasabbá, a munkaerő-piaci igényekre a korábbinál gyorsabban reagáló rendszerré tették.

Hiányoznak ugyanakkor azok az elemek a rendszernek, amely – legalább megyei szinten – tényleges jövőképet vázolnának fel a szakképző intézmények illetve fenntartóik számára, s amelyek valamilyen módon ösztönözni is tudnák a résztvevőket az ilyen irányú kínálatbővítésre.

Egy másik hiányérzetünk szintén a koncepció, vagyis az iskolarendszerű és az azon kívüli képzés összehangolásának hiányára utal. Úgy gondoljuk, hogy egyik esetben sem szükséges konkrét elvárásokat megfogalmazni, hanem egyrészt támogatandó szakmai irányokat lehet érdemes kiemelni, s az ezen a területen történő képzés infrastrukturális feltételeinek megteremtését lehet érdemes támogatni, ill. (bizonyos esetben, s természetesen csak az iskolarendszeren kívüli képzésben) a képzésben való részvételt pénzügyileg is segíteni. Ha kormányzati beavatkozásra van szükség, akkor megítélésünk szerint egy-egy ilyen tartalmú, vagyis nem csak főbb szakmai irányokat kijelölő, de az ezek térnyerését elő is segítő mechanizmus felvázolását tartalmazó, megyei intézmények által kialakítandó koncepciók elkészíttetése, s az abban foglaltak támogatása lehet ez a terület.

4. Összegezés és javaslatok

4.1 Leszakadó térségek

A "leszakadó térség" elnevezésen azt értjük, hogy az adott térség helyzete súlyosan kiegyensúlyozatlan; beavatkozásra lehetőség és szükség is van. Ellenkező esetben az ország más területeinek fejlődésbeli különbségei drámai szakadássá válnak.

Az alábbiakban az ilyen térségeknek azokat a vonásait soroljuk fel, amelyeket a kutatásunkban vizsgáltunk, és eltekintettünk e térségtípus néhány további, alapvetően fontos jellemzőjétől (analfabétizmus, hátrányos helyzetű lakossági csoportok koncentrációja stb.).

Általános területi jellemzők

Tömbszerű elhelyezkedés

Az ország lemaradó, illetve leszakadó kistérségeinek nagy része tömbszerűen helyezkedik el, azaz többségükre az érvényes, hogy közvetlen szomszédságukban is hasonló szociális és gazdasági helyzetben lévő térségek vannak. Ez azért súlyosbítja helyzetüket, mert a lakosság felzárkózása esetleg kizárólag jelentős térbeli mobilitással – migrációval, elköltözéssel – mehet végbe. Ez viszont azzal a következménnyel jár, hogy a helyi társadalmak a legtörekvőbb, legtehetségesebb tagjaikat veszítik el, a leszakadás megfordíthatatlanná vagy csak nehezen megállíthatóvá válik.

Közlekedési elzártság.

Az előzővel együtt a legfontosabb hiányosságnak tűnik, mivel súlyosan akadályozza a térség településeinek egymással és a fejlettebb területekkel való kapcsolatát. A tömegközlekedés hiányosságai összefüggenek az utak, vasútvonalak állapotával, súlyosbítják a gondot a tömeg- és az egyéni közlekedés költségei, amelyek miatt csekély az esély a napi ingázásra.

A gazdasági szervezetek, vállalkozások hiánya.

Még azokban a kistérségekben is, ahol középfokú iskola működik, a térség, a megye adottságaihoz illeszkedő képzést azért nehéz vagy éppen lehetetlen kialakítani, mert nincsen olyan gazdasági háttér, amely "megrendelést" adna a képzés iránya vonatkozásában. Ezért az általános képzés fejlesztése – ehhez illeszkedik a szakképző iskolák első két évének általános képző jellege is – tűnik gyakran az egyetlen járható útnak.

Kitörési pontok a közoktatásban

A középfokú oktatási intézmény funkciója ezekben a térségekben több szempontból eltér az egyéb térségekben működőétől. Az egyik különbség az, hogy – mivel gazdasági és társadalmi környezetük nem biztosítja számukra a stabil működés feltételeit – optimális esetben úgy törekednek bekapcsolódni a fejlesztésekbe, hogy olyan irányokat keresnek, amelyek talán a gazdasági életben konvertálhatóvá teszik az általuk nyújtott képzéseket. Határozottan részt vesznek végzettjeik munkahely-keresésében, esetleg teremtésében is. Magatartásukat az jellemzi, hogy változtatják képzéseiket.

A komprehenzivitás felé való elmozdulás is öntevékenység eredménye, nem pedig országos oktatáspolitikai által külön támogatott folyamat. Ezen azt értjük, hogy a lakosság – és a gazdaság – igényeihez való alkalmazkodás érdekében alakítják át profiljaikat: elindítják az érettségit adó képzés különböző formáit (gimnáziumi, szakközépiskolai, szakmunkások intenzív felkészítése, stb.). Valószínűnek tarjuk, hogy a többfunkciós és rugalmas képzési formáknak keretet adó középiskola a leszakadó, illetve a leszakadás által fenyegetett térségek egyik fontos kitörési lehetősége.

Turizmus, idegenforgalom fellendülése a leszakadó térségek gazdasági fejlődésének legfontosabb reménysége, ennek érdekében erősítik például az idegen nyelv oktatását a középfokú iskolákban, és igyekeznek ennek a lehetőségnek megfelelő szakképzéseket szervezni. Bár a többé-kevésbé "érintetlen", de legalábbis az ipar által nem tönkretett természet – amely a leszakadó kistérségeknek értelemszerűen egyik adottságuk lehet – valóban "eladható" lehet a turizmus számára, tudjuk, hogy a jelentősebb vonzáshoz ez nem elegendő.

A halmozottan hátrányos helyzetű, elsősorban cigány közösségek közoktatásba és képzésbe való integrálása egyfelől a gyermekek és fiatalok iskolai pályafutásának gondozását, másfelől az iskolából már kinőtt fiatalok oktatását foglalja magában. Szaporodnak azoknak az iskoláknak a funkciói, növekszik a beiskolázottak köre, amelyek e gyermek- és fiatalkorú csoportok beiskolázását és szakképzettséghez való juttatását tűzik ki célul.

Diákotthonok szervezése ma az egyik preferált útnak látszik a leszakadó kistérségek fiataljainak felzárkóztatásához. Ennek Magyarországon jelentős hagyományai vannak a református Soli Deo Gloriától a Népi Kollégiumok rendszeréig, amelyek rossz szociokulturális helyzetben, falvakban, tanyákon élő tehetséges és törekvő fiataloknak kívántak esélyt adni a társadalmi felemelkedéshez. Nyilván ma is szükség van erre a megoldásra, ám nem szabad szem elől téveszteni a veszélyeket sem, amelyek itt rejtőznek. Itt elsősorban azt hangsúlyozzuk, hogy a diákotthon esélyt jelent ugyan az egyén számára, nem segít viszont a lakóhelyi kistérség helyzetén, sőt ront annyiban, amennyiben kivonja onnan a közösség legtehetségesebb tagjait.

A komplex fejlesztés és együttműködés jelent valódi kitörést, hogyha a beavatkozás kiterjed a területfejlesztés minden fontosabb elemére, és ha valódi együttműködést sikerül kialakítani a kistérség települései és a területi vonzási központok között.

4.2 A leszakadó térségek típusai

A leszakadó térségek elemzésekor SWOT-analízist végeztünk. Azaz először föltártuk az adott térség(ek) erősségeit és gyöngéit, azután kerestük az adekvát fejlesztéspolitikát, végül jeleztük a veszélyeket, amelyek akkor következnek be, ha megfelelő beavatkozás nem következik be. Elemzésünkben *Kozma-Forray (1999)* gondolatmenetére támaszkodunk.

Aprófalvas térségek közé olyan kistérségeket soroltunk, mint a déldunántúli régióban például a letenyei vagy lenti, az észak-alföldi régióban például a fehérgyarmati.

Pozitívuma, erőssége a lakosság fiatalossága. Fiatalosságon azt értjük, hogy az országos átlaghoz képest nagyobb arányban élnek azok a korcsoportok, amelyeknek az alap- és a középfokú ellátás megszervezendő. Ez a térségtípus az országban népesség-kibocsátó területként jellemezhető.

Negatívuma, a népesség viszonylag iskolázatlan és képzetlen. Az iskolázatlanság-képzetlenség egyben magas munkanélküliségi aránnyal is jár együtt. Nem véletlen, hogy az ilyen munkanélküliséget elsősorban a képzetlenségre és iskolázatlanságra vezetjük vissza. További jellegzetesség az intézményi ellátottság hiánya. E típusba azokat a kistérségeket soroljuk, amelyekben nincs középiskola; minek következtében a szakmunkásképzés rendszerének összeomlása után – az 1990-es évek közepétől kezdve – ezek a kistérségek középiskola nélkül maradtak.

Kockázat. A térség a következő években a mind nagyobb arányú, nyugatra irányuló ingázás kibocsátó területévé válhat. Az ilyen ingázás – napi, heti vagy több hónapos munkavállalás a szomszéd országokban, különösen Ausztriában – nemcsak a szomszéd ország(ok) munkaerő-piacát veszélyezteti (vö. az uniós tárgyalások). Legalább ugyanilyen veszélyt hordoz az is, hogy a munkavállalás rendszerint egyik ország törvényei szerint sem legális, vagyis egyfajta kibújás a közterhek viselése alól (különösen ha egyben munkanélküli segély föl vételével is együtt jár).

Kitörési pontok. Az oktatásfejlesztés szempontjából legfőbb esély az intézményhálózat erőteljes és koncentrált fejlesztése. E térségekben – akár a középfok általánossá tétele, akár az alapfokú ellátottság egyenlő szintre hozása miatt – a következő években koncentrált intézményfejlesztésre lesz

szükség. Ennek csak az egyik akadálya a pénzhiány. További akadályát azok a strukturális alternatívák és bizonytalankodások jelentik, amelyeket az oktatási rendszer az 1990-es évtized elején produkált. E térségtípus településszerkezetéhez leginkább az olyan intézményrendszer illeszkedik, amely alapfokból, valamint alsó és felső középfokból áll. A kétosztatú intézményrendszer (alapfok – középfok) nehezíti e térségek hálózatainak teljessé tételét.

"Mezővárosi" térségek. Ide soroltuk például Észak-Bácska kistérségeit, Csongrád megye kistérségeit, Békés megye nyugati kistérségeit. Korábbi elemzéseinkben e kistérségeket (városi vonzáskörzeteket, középfokú térségeket) "mezővárosinak" neveztük, és a Jászság, valamint Heves megye néhány kistérségét is hozzájuk számítottuk (Kozma T. 1987).

Pozitívuma az országosan is magasnak tekinthető iskolázottság. Nemcsak az iskolai végzettség magas az itt lakók között, hanem szerkezete is korszerűnek tekinthető, amennyiben túlnyomórészt nem szakmunkásképzésből adódik, hanem érettségit nyújtó középiskolai végzettségből. Ennek az a magyarázata, hogy a térség (középfokú) intézményi ellátottsága az országos átlagnál kedvezőbb.

Negatívuma a népesség elöregedése. Az iskolázásban érdekelt korcsoportok aránya kisebb, az időseké viszont nagyobb az ott lakók között. Ez a térség hagyományosan is fogyó népességű (Csongrád és Csanád megye népessége között az öngyilkosság az országos átlagnál magasabb). Másik gyöngéje a magas munkanélküliség, amely a külterjes mezőgazdaságból adódik (általában az ország ún. "éléskamrája", a kukorica- és búzatermelés határán fekszik, ennek megfelelő állattartással).

Kockázat. A fejlődésbeli lemaradásra már az 1940-es évek szociográfiai rámutattak. A legfontosabb, hogy a viszonylag iskolázott népesség fokozatosan elöregedik, köztük az önpusztító tendenciák fölerősödhetnek. A megakadt alternatív városiasodás – amelynek mára itt már csak emlékei láthatók épületekben – a hazai külterjes mezőgazdaság pangását, az intenzív mezőgazdasággal történő próbálkozás kudarcait jeleníti meg.

Kitörési pontok. A térség esélye az, ha ide tudásintenzív termelés települ. Ehhez olyan szakmai át- és továbbképzések kapcsolódhatnak, amelyek magas szintű középiskolai végzettséget, valamint igényes munkahelyi technológiát föltételeznek. Saját és mások elemzései visszatérően rámutattak arra, hogy ez a térség válhatna – megfelelő kormányzati politika esetén – Magyarország egyfajta "szilíciumvölgyévé". A térség számára esélyt jelentene közlekedési elszigeteltségének föloldása is (autópályák). E közlekedési elszigeteltség azóta alakult ki, amióta az intenzív víziutakat a sugarasan kiépült vasúthálózat kezdte helyettesíteni. Az elszigetelődést növelték a trianoni határok. Ezért a tudásintenzív termelés települését a jelenlegi közlekedési hálózat körkörösé alakítása nagyban elősegítené.

Nagy-falvas térségek. Például a tamási, törökkoppányi kistérség, a Fejér, Tolna és Somogy megyék határán fekvő kistérségek csakúgy, mint a Középső-Tiszavidék kistérségei sorolhatók ide. Bár jellegzetesen az Alföld középső vidékén helyezkednek el, hasonlókat találunk a Dél-Dunántúlon is.

Pozitívum. A térségekben indult meg a mezőgazdasági tulajdonviszonyok radikális átalakulása az 1990-es évek elején; ebben a térségtípusban alakult ki az évtized végére egyfajta együttélés magángazdálkodás és az egykori termelőszövetkezetek között. Ez határozza meg a térség fejlődési kilátásait.

Negatívum. Iskolázatlanság és magas munkanélküliség ugyanúgy sújtja ezt a térségtípust, mint az aprófalvas térségeket. Intézményhiány is jellegzetes itt, amennyiben a szakmunkásképzőből rendszerint nem tudott érettségit nyújtó középiskola kibontakozni (vagy befogadó képessége nem elegendő). A munkanélküliség egyértelműen a birtokviszonyok átalakulására vezethető vissza (az ún. mellékküzemágak hanyatlása). Az aprófalvas típustól eltérően ebben a térségtípusban számottevő a lakosság előregedése is.

Kockázat. A térség fejlődésében megrekedt. Ha a fejlesztés során nem találunk kitörési pontokat, erőteljes népességcsere indulhat meg, amint azt egyes kistérségekben máris láthatjuk. Ennek során alacsony iskolázottságú, munkanélküli, de fiatalos népesség áramlik be az előregedő eredeti lakosság mellé, illetve a helyére. Ha ez a folyamat tartósnak bizonyul, hosszú távra megváltoztatja a nagy-falvas térség demográfiai és oktatási jellegzetességeit.

Kitörési pontok. A térség ún. városhiányos terület. Ez azt jelenti, hogy egyszerre több város vonzáskörzetébe esik, ám egyik város sem gyakorol rá számottevő vonzást. Ennek nemcsak közlekedési és hagyománybeli okai vannak, hanem főként az, hogy a környékbeli város nem nyújt elegendő szolgáltatást a térség lakosságának (intézmények, bevásárlás, egészségügy, igazgatás stb.). Ezért a térség "kitörési pontja" annak a városnak a megerősítése, fejlesztése, amelynek a potenciális vonzáskörzetében fekszik.

Korábban e térségek számára "művelődési városközpontok" szervezését javasoltuk. Ezen akkor azt értettük, hogy közép- és/vagy felsőfokú oktatási-kulturális ellátó intézményeket kell telepíteni olyan központokba, amelyek potenciálisan több városhiányos kistérség vonzásközpontjai lehetnek. Ezt az elgondolásunkat erősíti az újabban nemzetközileg is elfogadott és terjesztett *learning town (city)* koncepció, amely az 1930-as évek amerikai közösségi iskoláira – tekint vissza. Újabb felismerés, hogy a művelődési városközpont nem szükségképpen esik egybe a térség gazdasági központjával. A nemzetközi összehasonlítások azt mutatják, hogy sikeres művelődési városközpontok alakulhatnak ki olyan várospárosokban, amelyekben a gazdasági (közlekedési) funkciók az egyik, a művelődési és igazgatási funkciók pedig a másik városba települnek.

Határmenti térségek. Ide olyan határmenti kistérségeket soroltunk be, mint pl. a beregi, a szatmári vagy a bihari kistérségek. A határmentiség problémája nem az 1990-es években merült föl először – de csak az 1990-es évtizedben válhatott igazi elemzés tárgyává. Korábban egyszerűen zárt zónáknak számítottak az államhatárok mentén (akkor is, ha az ország keleti, nem pedig a nyugati határvidékén feküdtek).

Pozitívuma egyfajta hagyományörző jelleg. A beregi, szatmári, bihari stb. kistérségek az elmúlt évtizedekben is megőrizték egykori kultúrájuk olyan elemeit, amelyekre építeni lehetne és kellene. Beszédesen látszik ez a bihari kistérségeken, akár Békés, akár Hajdú-Bihar megyéhez kapcsolták őket. Az előbbire Sarkadot, az utóbbira Berettyóújfalut hozzuk föl példaként. További pozitívum, hogy e térségek – amelyek (pl. encsi, edelényi, beregi, szatmári kistérségek) Magyarország leginkább periférikus térségei – a szomszédos országok számára "fejlett Nyugatnak" számítanak. Megszoktuk, hogy e térséget csak hazai szemszögből (hazai statisztikák alapján) értékeljük. A határmenti együttműködés szempontjából azonban a térség ma már sokkal inkább tölti be a híd, mint a "puffer" szerepét.

Negatívum. Hazai statisztikáink szerint azonban kétségtelenül *az ország periferiája*. Ezt az iskolázatlanság és az ehhez kapcsolódó magas munkanélküliség jellemzi. Annyira a perifériára került, hogy a szomszédos ország statisztikai összehasonlításában is periféria maradhat (pl. a rétsági vagy az encsi, edelényi kistérség). További negatívumot jelent a földrajzi fekvés (pl. beregi, szatmári kistérségek stb.), ami miatt természetes módon is periférikus helyzetbe kerültek. Az első világháború utáni új határok is végzetesnek bizonyultak számukra, mert többnyire elszigetelték őket természetes városközpontjaiktól (Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad stb.).

Kockázat, hogy ma a teljes leszakadás állapotában van vagy afelé halad. Valamennyi mutatója országos összehasonlításban visszatérően a legkedvezőtlenebb. Itt "tanulmányozható" a periférikus helyzet összes kedvezőtlen hatása is. Ráadásul sokszor olyan természeti helyzetnek is ki van téve, amit elhárítani csak nemzetközi együttműködésben lehetne – ilyen együttműködések azonban, éppen a periférikus helyzetből adódóan nincsenek vagy csak igen kezdetleges állapotban vannak (árvíz, belvíz, talajerózió, a monostruktúrák ipartelepítés következményei stb.). Ezekkel együtt a térség az ország leginkább pusztuló térsége.

Kitörési pontok. A határközi együttműködés fejlesztése számíthat ennek, amit nemzetközi programokba való bekapcsolódás a támogathat (v.ö. CBC – *cross-border cooperation* – nevű *Phare-program*). Ehhez az a körülmény használható föl, hogy a szomszédos térségek számára a hazai kistérség a fejlettebbnek tekinthető. Ezért a térség fejlesztésekor a határon átnyúló együttműködések számára kell minél több alkalmat teremteni.

Irodalom

- Bajomi I.. Miként hasznosíthatók Magyarországon a francia ZEP-ek (elsőbbséget élvező oktatási körzetek) tapasztalatai? (Kézirat).
- Barta Gy. 1997. Műszaki versenyképesség és gazdasági növekedés: külföldi és hazai vállalatok a magyar iparban. *Tér és Társadalom*, 1. sz. 105–118. p.
- Barta Gy. (szerk.) 1998. Budapest – nemzetközi város. Bp., Magyar Tudományos Akadémia.
- Barta Gy. 2000. A külföldi működő tőke szerepe a magyar ipar duális struktúrájának és regionális differenciálódásának kialakulásában. Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.): 265–281. p.
- Beluszky P. – Győri R. 1999. A magyarországi városhálózat és az EU-csatlakozás. *Tér és Társadalom*. 1. sz. 1–30. p.
- Beluszky P. 1999. Magyarország településföldrajza. Általános rész. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Buday-Sántha A. 2001. Agrárpolitika – vidékpolitika. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Csatári B. 1999. A kedvezményezett kistérségek besorolásának felülvizsgálata, I–II. Kecskemét, MTA Regionális Kutatások Központja. (Kézirat).
- Cserti Csapó T. – Ignác M. 2000. Van-e köze a cigány kisebbségi önkormányzatoknak a cigány oktatási programokhoz? *Iskolakultúra*, 12. sz.
- Cserti Csapó T. 2000. Cigány kisebbségi önkormányzatok és civil szervezetek vizsgálata. In A pályakezdő cigány fiatalok munkaerőpiaci esélyei és a munkanélkülieket segítő non-profit szervezetek szerepe az esélyek növelésében a Dél-Dunántúlon. PTE BTK Romológia Szeminárium, Pécs.
- Enyedi Gy. 1994. "Területfejlesztés, regionális átalakulás a poszt szocialista Magyarországon." *Társadalmi Szemle*, 8-9. sz. 133-139.p.
- Enyedi Gy. 1996. Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Bp., Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Enyedi Gy. 1996. Regionális folyamatok Magyarországon. Budapest.
- Enyedi Gy. 1997. A sikeres város. *Tér és Társadalom*, 4. sz. 1–7. p.
- Enyedi Gy. 2000. Globalizáció és a magyar területi fejlődés. *Tér és Társadalom*, 1.sz. 1–10. p.
- Erdész T.-né – Tímár J. 1967. A családi környezet szerepe a fiatalok továbbtanulásában, pályaválasztásában és az oktatás tervezése. Akadémiai, Budapest
- Faluvégi A. 2000. Magyarország kistérségeinek fejlettségi különbsége. In Magyarország kistérségei. KSH. 6-16. p.
- Forray R. K 1988. Társadalmunk és középiskolája. Akadémiai, Budapest.
- Forray R. K. – Kozma T. 1992. Társadalmi tér és oktatási rendszer. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Forray R. K. – Kozma T. 1999. Regionális folyamatok és térségi oktatáspolitikai. Oktatáskutató Intézet. Educatio füzetek 225.
- Forray R. K. – Kozma T. 1999. Regionális oktatáspolitikai. Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- Forray R. K. 1993. A nemzetiségi-etnikai oktatás finanszírozása. Educatio, 2.sz.
- Forray R. K.: 2000. A cigányság iskolázására irányuló oktatáspolitikai lehetőségei és tendenciái. In Cserti Csapó Tibor (szerk.) Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 3., PTE BTK Romológia Szeminárium, Pécs.
- Györgyi Z. – Imre A. 1997. Az alap- és a középfokú oktatás közötti átmenet kérdései. (Kézirat). Oktatáskutató Intézet.
- Halász G. 1998. A strukturális alapok felhasználása az oktatás fejlesztésére. Írországi tapasztalatok.
- Halász Gábor 2000. Az oktatás és az európai integráció. In: Blahó András (szerk.): Tanuljunk Európát! Budapest,.
- Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.) 2000. Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- Horváth Gy. 1999. Kutatás, felsőoktatás és regionális átalakulás. Az innováció szerepe a regionális fejlődésben. Magyar Tudomány, 4. sz. 447–458. p.
- Horváth Gy. 2000. Partnerség az Európai Unió regionális politikájában. Tér és Társadalom, 1. sz. 11–26. p.
- Kengyel Á. 2000. Az Európai Unió regionális politikája. In Blahó András (szerk.): Tanuljunk Európát! Budapest.
- Kozma T. – Forray R. K. 1999. Az oktatáspolitikai regionális hatásai. Magyar Pedagógia, 4. sz.
- Kozma T. 1983. Az oktatás fejlesztése: esélyek és korlátok. Kossuth, Budapest.
- Kozma T. 1998. Expanzió. Educatio, 1.sz. 5-18. p.
- Lengyel I. – Rechnitzer J. 2000. A városok versenyképességéről. Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.), 130–152. p.
- Liskó I. 1996. A szervezetszervezés első hulláma. Educatio, 2. sz. 260-273. p.
- Mártonfi Gy. 1996. A szakképzés állapotáról. In Tanulmányok a közoktatásról. Országos Közoktatási Intézet. Budapest.
- Nagy J. 1972. A középfokú képzési rendszer fejlődési tendenciái és távlati tervezése. Kossuth, Budapest.
- Nemes Nagy J. 1996. Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. Földrajzi Közlemények, CXX. kötet 1. sz. 31-48. p.
- Nemes Nagy J. 1996. Soprontól Nyíradonyig. Városok a piacgazdasági átmenetben. Comitatus, 8–9. sz. 15–22. p.
- Nemes Nagy J. 2000. A területi fejlődés "állami" és piaci útjai a 90-es években. Területi Statisztika, 3. sz. 203–220. p.
- Pálné Kovács I. 1999. Regionális politika és közigazgatás. Bp.–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Rechnitzer J. – Döry T. 2000. Regionális innovációs stratégiák. Bp., Oktatási Minisztérium.

- Rechnitzer János 1993. Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk. Győr.
- Sándor I. – Végh L-né 1999. A gazdasági fejlődés regionális különbségei 1998-ban. Területi Statisztika, 4. sz.
- Sikos T. (szerk.) 1995. Kazincbarcika – zsákutca vagy útelágazás MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest.

FORRÁSOK

- A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei közoktatás feladatellátási, intézményhálózat-működtetési és fejlesztési terve 2001-2006. 2001. Nyíregyháza.
- Az 1990. évi népszámlálás 4-23. kötet. 1992. KSH. Budapest.
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyvei 1997, 1998, 1999, 2000. KSH Borsod-Abaúj-Zemplén megyei igazgatósága, Miskolc.
- ESDP (European Spatial Development Perspectives). 1999. Brussels, European Communities.
- Jász-Nagykun-Szolnok megye statisztikai évkönyvek 1990 és 2000
- Magyar Statisztikai Évkönyvek 1994 – 2000 Központi Statisztikai Hivatal Budapest.
- Magyarország nemzetiségi adatai megyénként, az 1990. évi népszámlálás. 1992. Központi Statisztikai Hivatal.
- Mikrocenzus, 1996. 1996. A népesség és a lakások jellemzői. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Munkaerő-piaci információk. 1999/6.
- Nógrád megye önkormányzatának közlönye, XI. évfolyam, különszám/8., 2001. november
- Nógrád megye statisztikai évkönyvek 1990 és 2000. Salgótarján.
- OECD, 1997. Regional Competitiveness and Skills. Paris.
- OECD, 1999. Globalisation of Industrial R&D. Policy Issues. Paris.
- Országos területfejlesztési koncepció. 1997.
- OSAP – Iskolarendszeren kívüli szakképzések statisztikai rendszere. Oktatási Minisztérium.
- Pest megye statisztikai évkönyvek 1990 és 2000 Budapest.
- Sixth periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of Regions in the European Union. 1999. Brussels, European Communities.
- Statisztikai tájékoztatók Középfokú oktatás 1990/1991 – 1999/2000 Budapest. MKM és OM
- Szabolcs-Szatmár-Bereg megye statisztikai évkönyvek 1990 és 2000. Nyíregyháza.
- Területi statisztikai évkönyvek 1998, 1999 és 2000 Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

A háttér tanulmányok jegyzéke

- A leszakadás regionális dimenziói – Kutatási zárótanulmány az Oktatási Minisztérium megbízásából. A kutatást vezette: Híves Tamás, D5467. (179 p.)
- Cserti Csapó Tibor 2002. A cigány népesség iskolázottsági, szakképzettségi helyzete a Dél- Dunántúlon. Oktatókutató Intézet, D5426. (30 p.)
- Cserti Csapó Tibor 2002. A cigányság demográfiai társadalmi helyzete a Dél- Dunántúlon. Oktatókutató Intézet, D5427. (19 p.)
- Demeter Zayzon Mária 2002. A "Leszakadás regionális dimenziói" c. téma vetületének kutatása a legújabb nemzetközi szakirodalomban. Oktatókutató Intézet, D5423. (28 p.)
- Forray R. Katalin 2002. Területi különbségek a középiskolázásban. Oktatókutató Intézet, D5441. (13 p.)
- Györgyi Zoltán 2002. Területi sajátosságok a középfokú szakképzésben. Oktatókutató Intézet, D5430. (35 p. + függelék 14 p.)
- Imre Anna 2002. Hátrányos helyzetű térségek oktatásának fejlesztése – nemzetközi tapasztalatok. Oktatókutató Intézet, D5442. (13 p.)
- Lukács Barnabás 2002. A kazincbarcikai kistérség társadalmi helyzetéről, a középfokú oktatás és szakképzés problémájáról. Oktatókutató Intézet, D5433. (13 p.)
- Radácsi Imre 2002. A középfokú oktatás és képzés területi változásai - helyzet - és jövőkép. Oktatókutató Intézet, D5406. (45 p.)
- Rébay Magdolna 2002. Leszakadó régiók. Oktatókutató Intézet, D5444. (9 p.)
- Sánta Hajnalka 2002. Jász-Nagykun-Szolnok megyei esettanulmány. (A leszakadás regionális dimenziói című kutatáshoz). Oktatókutató Intézet D5400 (14 p. + függelék 16 p.)
- Sánta Hajnalka 2002. A leszakadás regionális dimenziói Nógrád és Észak-Pest megyében. Oktatókutató Intézet, D5418. (17 p. + függelék 15 p.)
- Sánta Hajnalka 2002. A leszakadás regionális dimenziói Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Oktatókutató Intézet, D5431. (15 p. + függelék 10 p.)

Függelék

1. táblázat

A kistérségek és népességük típusok és régiók szerint

Régió	Dinamiku- san fejlődő	Fejlődő	Felzárkó- zó	Stagnáló	Leszaka- dó	Összesen
Térségek száma						
Közép-Magyaró.	8	1	6	–	–	15
Közép-Dunántúl	6	7	7	3	–	23
Nyugat-Dunántúl	7	6	6	2	–	21
Dél-Dunántúl	3	3	6	5	5	22
Észak-Magyaró.	1	2	3	8	9	23
Észak-Alföld	–	3	3	4	13	23
Dél-Alföld	1	4	10	5	3	23
ÖSSZESEN	26	26	41	27	30	150
Népesség száma						
Közép-Magyaró.	2 447 508	92 016	317 430	–	–	2 858 954
Közép-Dunántúl	389 646	374 764	275 117	71 663	–	1 111 190
Nyugat-Dunántúl	608 280	199 728	144 635	34 962	–	987 605
Dél-Dunántúl	277 427	259 592	197 846	140 335	104 985	980 185
Észak-Magyaró.	95 334	348 560	127 883	386 348	318 131	1 278 256
Észak-Alföld	–	442 299	331 441	258 211	497 937	1 529 888
Dél-Alföld	202 794	453 621	456 957	113 656	122 683	1 349 711
ÖSSZESEN	4 020 989	2 170 580	1 851 309	1 005 175	1 043 736	10 091 789
Népesség, ország összesen=100						
Közép-Magyaró.	24,3	0,9	3,1	–	–	28,3
Közép-Dunántúl	3,9	3,7	2,7	0,7	–	11,0
Nyugat-Dunántúl	6,0	2,0	1,4	0,3	–	9,8
Dél-Dunántúl	2,7	2,6	2,0	1,4	1,0	9,7
Észak-Magyaró.	0,9	3,5	1,3	3,8	3,2	12,6
Észak-Alföld	–	4,4	3,3	2,6	4,9	15,2
Dél-Alföld	2,0	4,5	4,5	1,1	1,2	13,4
ÖSSZESEN	39,8	21,5	18,3	10,0	10,3	100,0

2. táblázat

A középfokú oktatásban résztvevők száma és aránya

%

megye	1985/86				1993/94				1996/97				1999/00			
	összes tanuló	gim- názium	szak- közép	szak- munkás	összes tanuló	gim- názium	szak- közép	szak- munkás	összes tanuló	gim- názium	szak- közép	szak- munkás	összes tanuló	gim- názium	szak- közép	szak- munkás
Budapest	95415	26,6	36,8	36,6	114632	32,8	43,0	24,1	113833	31,8	49,5	18,6	108035	34,1	53,7	12,3
Baranya	16099	24,0	30,0	46,0	19481	29,6	32,0	38,4	19695	31,7	36,8	31,6	19532	34,3	44,2	21,4
Bács-Kiskun	19677	25,0	23,1	51,9	25637	25,0	31,8	43,2	25459	26,1	38,1	35,8	25090	26,2	46,6	27,2
Békés	15321	25,0	28,2	46,8	18605	25,3	34,1	40,6	19624	27,9	39,4	32,8	19610	30,6	42,3	27,0
Borsod-A.- Z.	32761	24,9	31,5	43,5	37397	26,4	37,4	36,2	38660	25,5	45,6	28,9	37731	25,3	51,9	22,9
Csongrád	19482	22,2	38,9	38,9	24449	27,0	42,0	31,0	23524	27,6	45,9	26,4	23196	28,5	52,6	18,9
Fejér	15530	21,8	31,6	46,6	19418	20,4	43,5	36,1	19479	21,4	49,5	29,2	20193	21,8	55,6	22,7
Győr-M.-S.	19436	24,3	38,6	37,2	23878	23,7	42,9	33,4	23291	26,8	43,6	29,5	22767	30,6	45,1	24,3
Hajdú-B.	23315	30,1	27,9	42,1	27377	31,8	35,3	33,0	26965	33,9	37,4	28,6	27008	33,4	42,2	24,4
Heves	14101	23,8	32,8	43,4	17408	23,5	38,2	38,3	17396	22,8	47,0	30,1	16992	24,6	51,0	24,4
Komárom- E.	13544	25,1	28,6	46,3	16142	25,2	34,2	40,5	16141	25,9	39,9	34,2	15272	28,1	46,8	25,1
Nógrád	7755	25,0	30,2	44,8	8977	26,0	41,4	32,6	9012	24,9	46,8	28,4	8926	26,4	47,2	26,3
Pest	20851	29,5	23,1	47,4	28198	29,0	32,0	39,0	27414	30,3	36,8	32,9	27729	33,4	40,7	25,9
Somogy	12520	24,0	27,1	48,9	16415	22,3	37,0	40,7	16568	21,8	43,8	34,4	16072	23,5	47,8	28,7
Szabolcs- Sz.-B.	21447	30,3	24,2	45,5	25394	30,1	30,1	39,8	25668	31,1	36,3	32,6	26947	30,4	42,2	27,3
J.-N.- Szolnok	17599	24,5	33,5	42,0	20920	22,8	39,1	38,2	22024	26,7	42,9	30,5	21449	26,6	48,1	25,4
Tolna	9515	27,6	26,5	46,0	12007	25,0	35,7	39,3	12151	25,6	40,3	34,0	12232	26,5	46,4	27,2
Vas	12047	22,2	33,5	44,3	14595	20,9	40,4	38,8	13730	23,3	42,1	34,6	12770	25,6	47,7	26,7
Veszprém	13698	24,3	26,3	49,4	18083	25,8	33,6	40,6	18981	24,4	40,7	35,0	18983	25,8	45,6	28,5
Zala	12371	22,9	36,1	41,0	15742	21,5	42,3	36,2	15626	20,8	50,2	29,0	15579	22,2	57,6	20,3
országos	412484	25,6	31,6	42,8	504755	27,4	38,1	34,5	505241	27,9	43,6	28,5	496113	29,3	48,7	22,1
szórás	18458	2	5	4	22006	4	4	4	21846	4	5	4	20659	4	5	4
átlag	20624	25	30	44	25238	26	37	37	25262	27	43	31	24806	28	48	24
minimum	7755	22	23	37	8977	20	30	24	9012	21	36	19	8926	22	41	12
maximum	95415	30	39	52	114632	33	43	43	113833	34	50	36	108035	34	58	29

Summary

Katalin R. Forray – Tamás Híves: Regional Dimensions of Social Fall

*Hungarian Institute for Educational Research, Budapest, 2003.
Research Papers 240.*

The fundamental question of the research was to see how public education contributes to closing up regions falling behind. We examined the territorial extension of public education, the regional variance of qualification, the regional deficits of education and qualification and their alterations (drop-outs, lack of education and lack of qualification etc.). We described the territorial changes of the network of institutions i.e. the network of educational institutions at micro regions with settlements having different structure and geographic location. We illustrated that the indicators of both of education-qualification and system of institutes and network of institutions demonstrate a deficiency compared to regions developing in a balanced and dynamic manner. Meanwhile we considered facilities of equalization, reserves held in cooperation and projects undertaking a local and regional role.

By the term “regions falling behind” we mean the severely unbalanced situation of a given territory; there is a facility and a need also for intervention. In other cases the difference of progress at the different areas of the country can lead to a dramatic social fall.

Below we list features of such regions that were examined in our research.

Block like location:

A big part of the falling micro regions in the country has a blocklike location meaning that most of them are characterized by having regions in their direct neighborhood with similar social and economic conditions. This makes their situation even more difficult since the catch up of the population might be realized only by significant spatial mobilization eventually – by migration and removal. Nevertheless this will lead to a consequence that local societies will lose their most ambitious and most talented members and their social fall will become irreversible or can be sojourned only in a strenuous way.

Transport Isolation:

This seems to be the most important shortcoming together with the previous one since it hinders connection to a settlement from the same area and to another more progressed settlement. The deficiencies of public transport relate to the conditions of roads and railways, the expenses of public and individual transport increase the problem and hence there is a small chance of daily movement.

Lack of economic corporations and ventures.

Even at micro regions having a secondary school, it is impossible to create a form of instruction/teaching fit to the features of the region and of the county since there is not an economic background that would “order” the teaching/training itself. Therefore the development of the elementary education seems to be the only possible solution often times.

The function of the secondary educational institution differs a lot from the ones operating in different regions from more aspect. One of the disparities is – since their economic and social environment does not assure conditions of a stabile operation – that they wish to connect to local enhancements utmost by looking for directions that might facilitate the conversion of training given by them to economic life. Their graduated trainees would participate definitely in finding a workplace or in creating jobs occasionally.

Moving towards comprehensibility is the result of self-activities and not a process supported by national educational policy intentionally. By this we mean that they convert their profiles in order to adapt to demands of population – and economy: they launch various forms of education providing final examination. We think that a multifunctional secondary school providing a frame to flexible educational forms is likely to be one of the significant opportunities for regions falling behind or threatened by the social fall to break out.

Tourism and foreign tourist traffic is the most important hope of falling regions’ economic progress and therefore the education of foreign languages is strengthened in secondary schools and they also try to organize vocational training according to facilities. Even though the more or less “untouched” nature and nevertheless not ruined by the industry totally – that can be one of the givens of falling micro regions evidently – can be “profitable” for tourism indeed however it is insufficient for more significant attractions.

The integration of primarily Romani communities being at a multiply disadvantageous situation to public education and training includes the promotion of children’s and young people’s educational carrier on one hand and the education of youth grown out of school on the other. More functions are being reproduced and more students are being enrolled to schools aiming the enrolment of childhood and teenage groups and the facilitation of receiving qualifications.

Organizing *Dormitories* is one of the preferred ways today to catch up the youth of falling micro regions. This has important traditions, there is a need for this solution even today but threats should not be disregarded. Here we emphasize primarily that a dormitory means a chance for the individual however it would not assist the situation of the micro region at their habitation but it might cause damage also in case it drags out the most talented members of the community.

Complex development and cooperation mean a real breakthrough in case intervention extends to all important elements of regional development and if the creation of a real cooperation between the settlements of the micro region and the regional centers of gravitation is successful.

Az **Oktatáskutató Intézet** a magyar oktatásügy átfogó problémáinak tudományos kutatóhelye.

Vizsgálatai a felsőoktatáson túl a közoktatásra, a szakképzésre és az ifjúsági korosztályokra is vonatkoznak, ezek problémáit összefüggéseikben elemzik és így elősegítik az oktatásügy egészére vonatkozó döntések hosszú távú tudományos megalapozását, előkészítését.

Elemzése a rendszerváltás oktatási következményeire éppúgy irányulnak, mint az ezredforduló globalizációs kihívásainak és az Európai Unió csatlakozás követelményeihez történő társadalmi alkalmazkodásnak az oktatáspolitikai feltételeire.

Az Oktatási Minisztérium felsőoktatási helyettes államtitkára által felügyelt intézet kutatási profilja – eltérően a más hasonló intézményekétől –, stratégiai jellegű, vagyis a felsőoktatási-, a köz- és szakoktatási rendszernek a strukturális, szerkezeti, politikai, finanszírozási, fejlesztési problémáira irányul, ezeket országos, regionális, területi és helyi, illetve intézményi szinten egyaránt vizsgálja.

Empirikus szociológiai kutatásaival, statisztikai és oktatás-gazdaságtani elemzéseivel, politikai esettanulmányaival az Oktatáskutató Intézet hozzájárul a felsőoktatás, és a középfokú iskolahálózat fejlesztéséhez, az iskolázási létszámok és a pedagógusszükséglet előrejelzéséhez, az oktatásfinanszírozási alternatívák kimunkálásához, a felsőoktatási és tudományos kutatás Európai Unió és nemzetközi integrációjához.

Eredményeit a kormányzati oktatáspolitikai formálói közvetlenül is felhasználják, de munkatársai szakértőként a helyi önkormányzatok, a parlamenti bizottságok oktatási koncepcióinak kialakításához is hozzájárulnak.

Az intézet fenntartója az Oktatási Minisztérium, de kutatási költségeinek jelentős részét pályázati úton (OTKA, OKTK, külföldi és nemzetközi szervezetek, stb.) nyeri el, illetve külső megrendelésre (önkormányzatok, kormányzati és érdekszervezetek, felsőoktatási intézmények, nagyvállalatok, alapítványok, stb.) megbízásából is végez vizsgálatokat, közvéleménykutatásokat, szakképzési és felsőoktatási intézmények, intézményhálózatok átvilágítását.

Kialakult kapcsolatrendszere sokrétű: az intézet, illetve vezető munkatársai éppúgy tagjai számos nemzetközi kutatási szervezet, folyóirat és intézmény irányító testületének, mint ahogyan a hazai tudományos és közélet testületeinek is – az MTA Pedagógiai Bizottságától a Magyar Akkreditációs Bizottságig.

Az Oktatáskutató Intézet a Debreceni Egyetemmel együttműködve a felsőoktatás-kutatók posztgraduális képzésének egyik országos központja, és közös Kutatási Központot működtet az ELTE Szociológiai- és Szociálpolitikai Intézetével is. Az intézet munkatársai e mellett tanítanak az ELTE, a DE, a SZTE, a PTE, BKÁE stb. egyetemi kurzusain és több főiskolán, illetve a pedagógus továbbképzés területi intézményeiben is.

Az Oktatókutató Intézet legújabb kiadványai

Kutatás közben füzet sorozat

Educatio folyóirat

Eddig megjelent kilenc évfolyam.

Legújabb számaink:

Nyelvtudás

Oktatás – Politika – Kutatás

Fogyatékos fiatalok

Értékek

Ezredforduló

Mérlegen 1990-2002.

Diplomások

Társadalom és oktatás könyvsorozat

11. Kozma Tamás – Lukács Péter (szerk.): Szabad legyen vagy kötelező?
12. Kozma Tamás: Reformvitáink
13. Sáska Géza: Ciklikusság és centralizáció
14. Halász Gábor (szerk.): Az oktatás jövője és az európai kihívás
15. Andor Mihály – Liskó Ilona: Az utolsó igazgatóválasztás
16. Ladányi János: Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban
17. Hrubos Ildikó (szerk.): Az ismeretlen szakképzés
18. Kelemen Elemér: Hagyomány és korszerűség
19. Nagy Péter Tibor: Hajszálcsovek és nyomáscsoportok
20. Kozma Tamás: Határokon innen, határokon túl
21. Havas Gábor-Kemény István-Liskó Ilona: Cigány gyerekek az általános iskolában

**Az Oktatókutató Intézet kiadványai megvásárolhatók vagy
levélben megrendelhetők az Oktatókutató Intézetben.**

1054 Budapest, Báthori u 10. Tel: 302-77-49

E-mail: oktataskutato@ella.hu

Ára: 670,- Ft

A Kutatás Közben sorozat újabb füzetei:

- 209 Györgyi Z. – Híves T. – Imre A. – Kozma T.:** Településhálózat és iskolaszervezet
210 Szabó László Tamás: Modernizáció kérdőjelekkel (Pedagógusképzés és továbbképzés)
211 Bajomi Iván: Az oktatásügyi érdekszervezetek szerepe az oktatáspolitikai formálásában
212 Liskó Ilona – Fehérvári Anikó: Szerkezetváltó iskolák a kilencvenes években
213 Polónyi István: A felsőoktatás gazdasági jellemzői
214 Ladányi Andor: A felsőoktatás nemzetközi statisztikai összehasonlításban
215 Tót Éva (szerk.): Les caractéristiques du champ de la Formation Professionnelle Continue en Hongrie
216 Bajomi Iván – Szabó László Tamás – Tót Éva: A folyamatos szakmai képzés helyzete
217 Kozma Tamás: Az MKM 1992-es kutatási támogatása
218 Kozma Tamás: Az MKM 1993-as kutatási támogatása
219 Fehérvári Anikó – Liskó Ilona: Felvételi szelekció a középfokú oktatásban
220 Forray R. Katalin: A falusi kisiskolák helyzete
221 Híves Tamás – Kozma Tamás – Radácsi Imre: Az MKM 1994-es kutatási támogatása
222 Györgyi Zoltán – Imre Anna: Fenntartói társulások
223 Híves Tamás – Kozma Tamás – Radácsi Imre: Az MKM 1995-ös kutatási támogatása
224 Hrubos Ildikó: A felsőoktatás dilemmái a tömegessé válás korszakában
225 Forray R. Katalin – Kozma Tamás: Regionális folyamatok és térségi oktatáspolitikai
226 Hrubos Ildikó: A japán felsőoktatási modell
227 Kozma Tamás: Regionális együttműködések a harmadfokú képzésben
228 Györgyi Zoltán – Imre Anna: Az alap- és középfok közötti átmenet
229 Tót Éva: Számítógépek az iskolában
230 Fehérvári Anikó: Párhuzamos szakképzési rendszerek az iskolarendszeren kívüli képzésben
231 Havas Gábor–Kemény István–Liskó Ilona: Cigány gyerekek az általános iskolákban
232 Györgyi Zoltán – Mártonfi György: Vissza a munkaerőpiacra
233 Kozma Tamás: Regionális egyetem
234 Liskó Ilona: Cigány tanulók a középfokú iskolákban
235 Hrubos Ildikó: A "bolognai folyamat"
236 Mátay Melinda: Fiatal, budapesti elit értelmiségiek szocializációja
237 Czeizer Zoltán: Az oktatási intézmények informatikai helyzete és a fejlesztési lehetőségei Magyarországon
238 Török Balázs: Távoktatás a határon túli magyarok képzésében
239 Liskó Ilona: A közoktatás és a szakképzés illeszkedése

A sorozat 212-238. közötti egyes példányai megvásárolhatók, illetve megrendelhetők:

Oktatáskutató Intézet Educatio Kiadója. 1054 Budapest Báthori u. 10.

Levélcím: 1395 Budapest, Pf. 427. Tel/Fax: 1/302-7749, 1/269-5201

E-mail: oktataskutato@ella.hu, www.hier.iif.hu